

Capítol 1

L'ENTRADA AL LABERINT

Kazantkakis va aprendre molt d'aquell home vital i espontani; va aprendre, entre altres coses, a ser feliç. “Era feliç i ho sabia”, escriu recordant aquella època. “Mentre vivim la felicitat, difícilment la sentim. És només quan ha passat i mirem enrere que sentim de sobte —de vegades amb estupor— fins a quin punt érem feliços. Però jo, en aquesta ribera cretenca, vivia la felicitat i sabia que era feliç”. (Traducció de Jaume Berenguer Amenós)

No tinc la intenció d'escriure un llibre convencional sobre Creta, on s'expliqui amb major o menor fortuna quins són els principals llocs d'interès de l'illa. No vull dir que no siguin útils, aquells llibres. Remenant bé entres les prestatgeries de Creta sempre es pot trobar un bon llibre que t'orienti sobre quines són les platges més exòtiques, sobre quines són les millors tavernes o sobre les restes arqueològiques que exemplifiquen l'interès històric de l'illa. Jo mateix he remenat molts d'aquests llibres, i n'hi ha de fets per tot tipus de persones, estrangers i autòctons, moguts per la passió que provoca aquest gran tros de terra ancorat al mig de la mar Egea. Els cretencs són molt curiosos amb això, i en qualsevol de les grans ciutats de Creta es poden trobar llibreries amb un ventall inacabable de publicacions que parlen de Creta. Llibres

esplèndids en quasi totes les llengües sobre arqueologia, cuina mitologia, platges, flora, fauna, ocupació veneciana, fotografies, la segona guerra mundial, el rapte del general nazi Kreiper.

Què us agrada? Trobareu una publicació que s'ajusta als vostres gustos, llibres sobre les Muntanyes Blanques, sobre la literatura i la societat a la Creta del Renaixement, guies sobre la Creta oriental, guies sobre la Creta occidental, publicacions entorn a la formació del paisatge cretenc, entorn a l'arquitectura de la Creta minoica, a la civilització de l'antiga Creta, a la vida minoica a l'edat del bronze o els anys a Creta d'El Greco. Podeu combinar muntanyisme, espeleologia i història i llegir llibres sobre els santuaris instal·lats als pics de Creta. Si us fascina el silenci religiós, us caldrà adquirir guies sobre els monestirs bizantins de l'illa, memòries sobre la Creta bizantina o esplèndids llibres estampats amb gairebé tots els frescos importants de cada racó de l'illa. Si us agrada la filosofia i el dret, trobareu volums sobre el model de ciutat cretenca de Plató, sobre el codi de lleis arcaic de Gortina i altres. Si llegir us fa venir mal de cap i només voleu recrear la vista, trobareu edicions sobre les vistes de Creta, des de dalt, des de baix, a peu pla, a peu coix i des de l'aigua. Guies de butxaca, *trotamundos*, *lonely planets*. Si el que us interessa és la Creta *vintage*, trobareu fàcilment llibres com *The Sailing Directions for the coasts of the Island of Candia or Crete*, compilació feta pel capità T. Spratt de les inspeccions i observacions fetes per ell l'any 1832 sobre la Creta d'abans del turisme de masses o *Travels in Crete*, escrit per Robert Pashley, el 1837, un dels clàssics sobre la Creta otomana. El laberint de Creta no es pot copsar amb un sol llibre, per això només un laberint de llibres pot descriure la polièdrica mola de l'Egeu. Terenci Moix diu que tan sols el viatge al Museu d'Iràklio¹ justifica el viatge a Creta, per anar després al

1 Per a la transcripció dels noms del grec modern al català s'ha fet servir la proposta de l'Associació Catalana de Neohel·lenistes.
(<http://www.neogrec.org/grups/docs/proprans.zip>)

turó de Kefala, a cinc quilòmetres al sud de la capital, on hi ha les ruïnes del palau de Cnossos i el famós laberint llegendari de Minos. «A Creta, a Creta», deia Nietzsche, que ens roba els joves, que ens roba fins i tot la dona per arrossegar-la a la cova, on hi ha el vell Minotaure que ens ho fa pagar car, que se'ns emporta en un seguici les donzelles més boniques i els joves més eixerits cap al laberint per ser engolits pel monstre. Cada any Europa entona a l'uníson «A Creta, a Creta». Lògicament, Nietzsche ho deia en un altre sentit que el que volem donar aquí, el de les onades inacabables de turistes que es deixen seduir pels contorns de l'illa, amples i generosos com els d'una deessa mare.

Aquesta feina ja està feta i cada any surt una novetat que acaba de completar aquest desplegament tan gran de paper escrit sobre la cinquena illa del Mediterrani en extensió. Últimament, prolifera un tipus de llibre inquietant, amb títols com *La Troica, el camí cap a la catàstrofe*, de no recordo quin autor, assajos sobre la realitat econòmica de l'illa i de Grècia, de tots els colors, des de tots els contorns. En aquesta mateixa línia el novel·lista grec de gènere policíac Petros Màrkaris ens relata, com si fos un Nostradamus, la crisi a partir de les peripècies del comissari Kostas Kharitos. La seva trilogia sobre la crisi grega és un excel·lent retrat de com els grecs durant trenta anys han viscut per sobre de les seves possibilitats gràcies a crèdits i hipoteques. Ara han tocat les dotze i s'ha acabat el somni i cal pagar tot el que es deu. També és cert que la política europea no està ajudant molt els grecs. En el seu tercer llibre de la trilogia, *Pa, educació i llibertat*, Màrkaris planteja un futur que pot acabar complint-se si revisem els fets esdevinguts a Grècia l'estiu del 2015. L'escriptor planteja una Grècia fallida el 2014 (s'entén que el llibre l'escriu abans), que ha tornat a la dracma així com Espanya a la pesseta. El país viu una crisi sense precedents. El comissari deixa d'ingressar la nòmina

i haurà de viure amb els fills i els consogres per capejar la situació. Però Petros Màrkaris no va poder imaginar en els seus llibres el *corralito* grec de l'estiu del 2015, els bancs tancats, la gent fent cua per treure un màxim de cinquanta euros al dia, mentre el dirigent Tsipras negociava d'urgència la tercera intervenció de Grècia. La realitat sempre supera la ficció. El novel·lista Màrkaris va haver d'afrontar durant el 2015 el revés de la realitat, l'estira-i-arrotonsa entre grecs i europeus, la dimissió de Varufakis, el referèndum grec del sí o no a Europa i el recel cap als polítics grecs i les institucions europees. La crisi grega, com deia un antic professor de la universitat, va començar amb la caiguda de les polis, al segle IV aC. Fixeu-vos quants segles de crisi!

L'any 1993 vaig tornar a Creta per segona vegada. La primera vegada va ser mentre estudiava la carrera a Barcelona, el 1987. Amb un grup de companys que estudiàvem filologia clàssica en horari nocturn vam decidir visitar Grècia per primera vegada. Tots érem joves i vam viatjar com es feia aleshores, amb Interrail, durant un mes per tot Grècia, inclosa Istanbul. Vam destinar cinc dies a Creta, més dels que preteníem, perquè una sobtada tempesta va tancar els ports de l'illa durant tres dies. No vam veure gran cosa. El que més recordo d'aquell viatge a Grècia és l'emoció de veure rètols en grec, de veure indicadors de ciutats com Esparta o Corint, que semblaven sortits dels llibres d'història. L'any 1993 vaig tornar-hi per segona vegada, amb la meva dona, després de matricular-nos a uns cursos de grec modern organitzats per la Universitat de Réthimno. La decisió d'anar a Creta i a Réthimno, concretament, la devem al nostre amic Eusebi Ayensa, estudiós de la llengua i la cultura gregues, que ens va precedir en el descobriment d'aquest lloc tan fantàstic com intrigant de la Mediterrània oriental. Vam arribar amb ferri, des del port del Pireu, a la Suda. Ni tan sols sabíem que el port de Khanià es trobava

a la Suda i ens va costar entendre que calia agafar un autobús per anar a Khanià, l'antiga Cidònia, la ciutat dels codonys. De *Cidònia* ve el nom del codonyer, *cydonia oblonga*. Per als antics grecs els millors codonys venien del port de Khanià, les pomes de Khanià, com solien anomenar-les, les pomes d'or que comenta Virgili o les pomes del jardí de les Hespèrides. La fragància d'aquest fruit era aprofitada per perfumar la roba, els baguls de les núvies i les alcoves de les cases. Quan vam arribar al port de Khanià, embriagats per aquestes referències, ens va semblar que el dia ens saludava amb olor de codony.

Entre les restes romanes conservades de l'antiga Cidònia, el 1997 es va trobar la casa de Dionís, una luxosa mansió del segle III dC, plena de mosaics que representen el cicle del déu Dionís. Destaca per sobre de tot l'escena en què Dionís reconeix Ariadna a l'illa de Naxos. Recordem que Ariadna havia estat abandonada allí per Teseu, després que l'hagués utilitzada per matar i endur-se la pell del seu germanastre el Minotaure. Teseu arriba d'Atenes. És el fill del rei Egeu i és autor d'admirables gestes, cosa que el converteix en heroi de l'Àtica. Per arrodonir el seu camí d'èxits, decideix enrolar-se voluntari cap a Creta, entre els catorze joves que cada nou anys eren enviats com a banquet del monstre de Creta. Allí ensarrona Ariadna, la filla del rei, que l'ajuda a entrar al laberint, la presó de Minotaure, amb l'ajuda d'un fil, el fil d'Ariadna, que l'ajudaria a trobar la sortida un cop hagi mort el Minotaure. Els herois no fallen mai i evidentment surt del laberint amb el trofeu, el cap del Minotaure, i fuig d'amagat de Creta, amb Ariadna al seu costat i la promesa d'un amor que s'estronca a l'illa de Naxos, de camí cap a Atenes, on Ariadna és abandonada. Ara podem entendre l'escena del mosaic trobat a la casa de Dionís de Khanià. Ariadna, la filla de Minos i Pasífae, és rescatada de Naxos pel déu Dionís, que es casa amb ella i se l'emporta al mont

Olimp. En el mosaic romà es veu Ariadna seminua, ajaguda a terra desolada, i el rei Dionís, jove, radiant, sense barba, que s'hi acosta, seminu, també, acompanyat per un sàtir. Aquest és el fil d'Ariadna que vull estirar i que ens portarà pel complex laberint de Creta. Estirarem el fil per entrar a les catacumbes d'aquesta illa i per poder fugir, si cal, des de qualsevol port o aeroport per on hàgim arribat. No és fàcil digerir aquesta illa. No s'aconsegueix al primer intent. Cal insistir, cal intentar-ho més d'una vegada. Kazantzakis, el gran lletrat cretenc, diu que tot té un significat ocult. També diu que la bellesa és despietada, no la mirem nosaltres sinó que és ella que et mira i no perdona.

A Creta t'hi has de perdre. De vegades em truquen amics i em demanen si amb una setmana es pot veure Creta. Els responc amb indulgència que una setmana és poc però que faran un tastet de l'illa. És com si us demanessin si una persona es pot conèixer amb una setmana. La resposta seria clarament que no. Creta té una personalitat de 8.336 km², s'allarga fins als 260 quilòmetres i s'alça al cel fins al 2.456 metres. Està acompanyada de més de vint illes i illots. Té un cervell procliu a crear, ple de Kazantzakis, complex i difícil d'entendre com una paradoxa; té un pensament polític convuls i èpic de milers de Venizelos (el gran polític cretenc i grec) discutint de política i somnis a la palestra dels carrers; té uns tentacles de pop que us atraparan amb ventoses poderoses, amb una llum despietada, amb una bellesa descarnada, amb un efecte de sisme emocional que no us deixarà pas indiferents. Per tant és qüestió d'arromangar-se i començar a explorar el terreny, i si no us en podeu anar a dormir a una cova —a Creta n'hi ha moltes—, com va fer el savi Epimènides. Us despertareu al cap d'uns quants dies i tornareu a casa queixant-vos del menjar, del tracte, de la calor, de la cridadissa dels carrers, de la conducció salvatge, i de tantes altres coses de què se sol queixar

el turista. Aquest és el son que fan molts turistes. És un altre tipus de viatge del qual no tinc res a dir. És còmode, no cal pensar. S'arriba a un hotel. Allí comença un microcosmos. L'hotel és tot, és el *nous* ordenador, l'*apeiron*, els quatre elements d'Empèdocles, terra, aire, aigua i foc, sobretot foc. Allí s'esmorza, es dina, se sopa amb música de l'illa. Allí hi ha piscina per banyar-se els dies que hi ha bandera vermella i bufa el maleït *meltemi*. Però és igual per als assedegats de sol, per als qui s'estiren a la gandula i es ros-teixen durant totes les hores de sol. A dreta i a esquerra de l'hotel hi ha minimarkets, un segon microcosmos. Allí hi és tot, es pot comprar tot, beure, menjar, records, música, revistes i premsa en la llengua pròpia de cadascú, segells, postals, tabac, gorres, gelats, rakí i figuretes de guix. Per aquest tipus de turista no cal cap llibre, ni cap guia. Tenen altres interessos.

De les innombrables Cretes que podem trobar, aquest llibre representa la manera com jo i els meus ens hem perdut en aquesta illa. Potser se'ns podrà acusar de Réthimnocentrisme, d'excés de Réthimno en les explicacions de les pàgines que formen aquest volum. És l'atzar. Réthimno està situada al mig de tot. De ser una ciutat de segona fila a la Creta minoica, són els venecians els qui saben realçar la seva posició, equidistant entre la capital Iràklío i Khanià. D'aquí és l'escriptor Pandelís Prevelakis, que tan bé ha traduït al català Eusebi Ayensa a la *Crònica d'una ciutat*. Prevelakis va ser l'agent literari i sobretot amic de Nikos Kazantzakis. Jo també em vaig deixar portar pel lirisme profund de l'escriptor cretenc. Els viatgers sensibles han de passar per Réthimno, tal com ens aconsella l'autor: «si tens una ànima sensible, aleshores és el moment de recordar Réthimno i els seus habitants, els d'avui i els d'ahir, i de pensar en el seu destí»². En aquesta zona

2 Pandelís PREVELAKIS (1999), *Crònica d'una ciutat*. Editorial Empúries: Barcelona. Pròleg, traducció i notes d'Eusebi Ayensa. Epíleg de Maria Àngels Anglada.

hi tinc la meva segona casa. De Réthimno i la seva província són els nostres amics, els nostres veïns, el carter que sempre deixa les cartes a casa de la veïna, el llauner que ve a arreglar una fuita d'aigua i el de la DEH, que ve a llegir el comptador. A Réthimno paguem el *kharatsi*, una de les noves taxes sobre la propietat introduïdes en temps de crisi per Iorgos Papandreu. Com que el polític grec ja va preveure que els grecs al·legarien tot tipus de raons per no pagar, va idear de cobrar-la via impost de la llum. El nom que els grecs i cretencs donen a aquesta nova taxa és el nom que es feia servir en època otomana, el *harac*, l'impost que tots els grecs pagaven obligatòriament al soldà, independentment dels seus ingressos. Els qui no pagaven el *harac* eren decapitats. Aquestes quotidianitats han fet de Réthimno l'indret del nostre dia a dia Cretenc. Però no som els únics. L'estimació de Maria Àngels Anglada per Grècia, l'autora d'*El violí d'Auschwitz* i *Quadern d'Aram*, la porta finalment a Creta el 1991. Va trepitjar terra cretenca, admirada ja per la literatura d'homes com Pandelís Prevelakis. Allí es va enamorar de la ciutat de l'escriptor cretenc, Réthimno, i la va utilitzar d'escenari al seu relat *També a tu. Cleànòrides*, inclosa dins el llibre *No em dic Laura* (1981). Prevelakis deia de Réthimno que els seus ciutadans «són homes bons, modestos i altius alhora, cultes i educats, uns homes que, en un mot, fan de bon trobar enmig de l'illa brogidora»¹. També diu que el primer home que posà arrels aquí havia de ser molt intel·ligent i avesat als viatges per les bondats del lloc.

El malaurat professor de grec Carles Miralles fa el pròleg de la versió catalana del llibre d'Hervé Hamon, *Creta*, editat per la Magrana en la seva col·lecció de guies de viatge. M'agrada com explica que Creta és una terra de contrastos, on el foc toca la terra, on les dues meitats de la lluna s'acoblen per explicar els monstres interiors de les persones. M'agrada la cita que recull de Kazant-

zakis quan diu que descendeix per part de mare de pagesos, per part de pare de pirates, la terra i el foc, segons paraules del literat cretenc, la violència i la destrucció, la sembra i la collita. També m'agrada al final del pròleg l'altra cita de Kazantzakis: «On hagi fracassat, torna-hi, i fuig d'on hagi tingut èxit». A Creta es fracassa al començament i cal repetir l'estada per poder tenir la sensació que durant una estona es domina la bravesa d'aquesta terra.

La lectura d'aquest pròleg va anar precedida d'una altra lectura d'un pròleg, el que va fer Maria Àngels Anglada per al llibre d'Aris Fakinos sobre Grècia, també publicat per l'editorial la Magrana. Segons Anglada, a Grècia sempre s'hi torna, encara que sigui la primera vegada que es visita físicament; és un retorn a les nostres arrels, per a tots els europeus i, especialment, per als catalans. Així mateix ho va veure Borges quan va pronunciar unes paraules d'agraïment el 12 de maig del 1984 a la ciutat de Réthimno, a l'Escola de Filosofia on se li havia atorgat el doctorat *honoris causa*. El primer que va dir va ser que sentia vergonya de no parlar grec, i aviat va fer en anglès una sèrie de metàfores sobre la seva estada allí. Igual que Ulisses, que va tardar deu anys a tornar a casa, ell tornava a Creta vint-i-cinc segles després que tot hagués començat allà. Igual que Maria Àngels Anglada, per a Borges aquell viatge era de retorn, de retorn al país on havia nascut tot, la filosofia, la dialèctica, el pensament, la poesia, tot. I ara que hi havia tornat tenia l'ocasió per agrair-los-ho. Borges sentia que sempre havia estat a Creta gràcies al munt de referències viscudes a l'ambient familiar i escolar, les antigues històries de Grècia, la seva mitologia, les llegendes. Borges es detura també davant el seu auditori cretenc en el mite del Minotaure. Per a ell el laberint és un símbol d'esperança. No només li causa temor sinó també optimisme. Si entenem el món com un laberint i no com un lloc caòtic, aleshores tenim esperança de salvar-nos perquè

tot laberint prové d'un pla preconcebut, tal vegada secret i difícil de llegir, això sí, però prové d'un pla, al capdavant. Borges s'autodefineix davant del seu auditori cretenc com un grec exiliat a l'Amèrica del Sud que torna a la pàtria on ja havia viscut espiritualment. Hi torna físicament sabent que residirà aquí per sempre, fins i tot quan el seu cos estigui absent.

Els catalans hem tingut sempre una gran fascinació per Orient. És una fascinació que ve de l'època medieval. Des del segle XII, època de trobadors, Bizanci exerceix una influència sobre casa nostra que es pot titllar d'enamorament. La Gran Companyia Catalana, comandada per Roger de Flor, iniciarà l'aventura grega dels catalans, l'aventura d'Orient. La professora Khrissa Maltezu, de la Universitat d'Atenes, coneix bé l'activitat catalana a la Creta veneciana als segles XIII i XIV. Els catalans residents i de pas per Creta van requerir d'un consolat ja a Càndia el 1300. La Companyia Catalana va dur a terme un lucratiu comerç d'esclaus amb Creta. La posició geogràfica de Creta feia que tot viatge cap a Xipre fes escala als seus ports. Molts dels comerciants que passaren per Creta al segle XIII eren jueus catalans.

Però no només a l'època medieval Orient és escala de la història catalana. En època contemporània, la troballa de l'estàtua de marbre d'Esculapi a Empúries el 1909 simbolitza el desenterrament una altra vegada d'aquesta passió per l'Hèllada del Mediterranisme. El Noucentisme català reuneix el nou amb el vell. La Unió Catalanista el 1892 capitalitza les aspiracions del catalanisme polític, de la renovació i modernitat del país, i seguirà amb molt d'interès el despertar dels nacionalismes del vell continent. Es posiciona de seguida al costat de Creta el 1897. Els fets de Creta van fer que Enric Prat de la Riba adrecés el 1897 el missatge a S. M. Jordi I Rei dels Hel·lens, amb el suport de moltes entitats de la societat civil. Felicita el rei per l'annexió de l'illa de Creta a Grè-

cia. La missiva es lliura al cònsol grec a Barcelona i va ser llegida per Antoni Rubió i Lluch. Aquest document és considerat subversiu per les autoritats espanyoles i el Govern espanyol prohibirà el cant d'*Els segadors* i la senyera.

El Noucentisme respira hel·lenisme i Grècia clàssica amb un desig ben explícit de recuperar també un país propi perdut en algun moment de la història. L'any 2009 el Museu d'Art de Girona va organitzar una mostra titulada *Fascinats per Grècia*, que intentà explicar com molts artistes catalans i espanyols van patir una febre per Grècia, resultat de la qual va ser una producció artística d'alt nivell amb el món clàssic com a referent. Ja abans el Modernisme havia reivindicat El Greco, amb Santiago Rusiñol al capdavant, quan encara ningú donava un duro pel pintor de Creta. D'això en farem també una pinzellada en aquest llibre, i de la influència d'El Greco sobre Picasso, Dalí, Fortuny, Sunyer, Clarà i altres. La fascinació per Grècia s'instal·la a Catalunya al llarg de tot el segle XIX i XX. La pintura és només un camp artístic que es deixa impregnar pel magnetisme de Grècia i Creta. De la mateixa manera passa a la literatura. Jacint Verdaguer va tenir Creta al cap quan va escriure *L'Atlàntida*, Carles Riba tradueix Homer, Eurípides, Sòfocles i Xenofont i poetes grecs coetanis.

El 15 de juny del 1933 salpa de Barcelona la nau Ciudad de Cádiz, de la companyia Transmediterránea, amb un grup de 188 universitaris d'arreu de l'Estat, entre els quals hi havia Salvador Espriu, Jaume Vicens Vives i Bartomeu Rosselló-Pòrcel. Van visitar els vestigis més coneguts de les grans civilitzacions del Mediterrani. El viatge va durar quaranta-cinc dies, i entre Palestina i Rodes van visitar Creta. L'escultura d'Arístides Maillol i la pintura de Joaquim Torres-Garcia destil·len hel·lenisme pertot arreu. Som als anys en què Cambó apadrina la Fundació Bernat Metge, amb els grans clàssics grecollatins traduïts al català. Després va

venir el descobriment i la traducció al català de la literatura neogrega, amb obres com les de Kazantzakis.

En aquest llibre parlarem també de guerra, des de molts vesants, de conquesta, d'alliberament, d'invasions, d'aculturacions, de resistència. Parlarem de guerra antiga, de l'arribada dels aris a Creta, i de guerra moderna, la Segona Guerra Mundial, que ha deixat a l'illa una petjada inesborrable. Dins del capítol de la Segona Guerra Mundial trobarem una colla de republicans catalans i espanyols que es van veure implicats en les escaramusses entre aliats i nazis anant amunt i avall per Creta, lluitant pels comandos britànics.

Apareixerà també la informació arqueològica, escampada d'ací d'allà per les diferents pàgines del llibre per tal que les ruïnes no ens facin ennuegar. Devem a l'arqueologia i a Sir Arthur Evans la civilització minoica i que ens hàgim començat a enamorar de Grècia en els llibres de text a partir de Creta, de la Grècia prehel·lènica, dels grecs abans dels grecs. Lawrence Durrell diu que Creta és com un leviatà empès a la superfície per diferents explosions geològiques. És la sivella d'un prim cinturó d'illes que protegeix les Cíclades interiors de la força del mar obert. Creta són pedres, les treballades pel mar i el vent i les treballades per l'home. Després sembla que un sisme ho hagi remogut tot i que hàgim de ser nosaltres els qui ajudem a posar una mica d'ordre a tot plegat, a endreçar-ho tot de nou. No es poden obviar les pedres si es vol parlar de Creta.

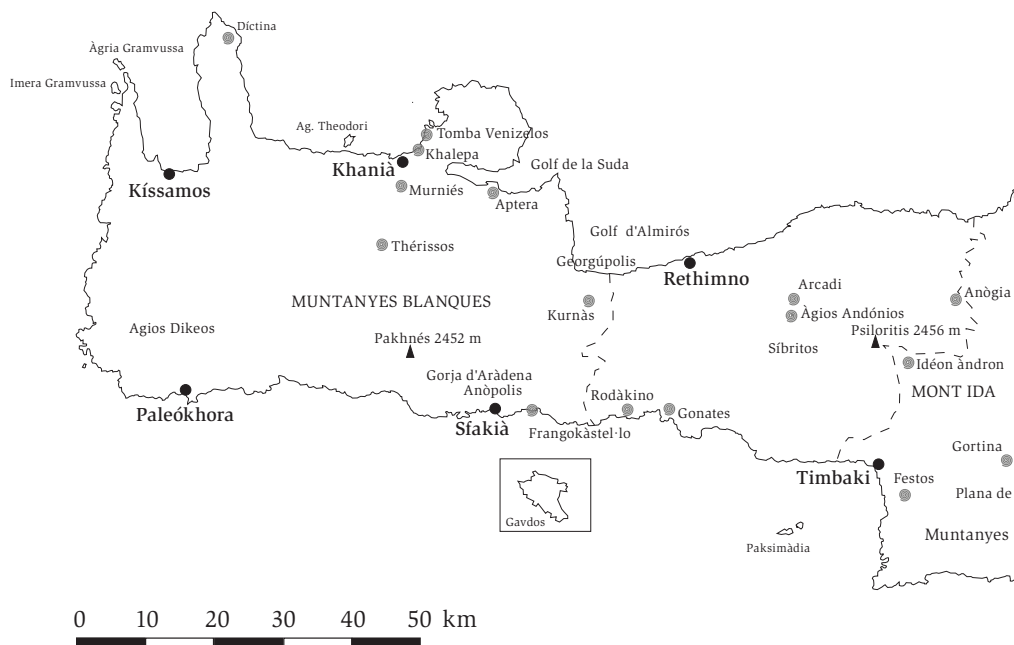
Hi haurà temps de parlar en aquest llibre de coses transcendents i intranscendents. Parlarem del caràcter cretenc, de la gent, del formatge i de les olives, dels casaments, de la música, de les mares de déu miraculoses, de l'olor d'*after sun* de les platges, dels *hippies* de Màtala, de la veritat i de la mentida. Parlarem de platges i de cuina, de temples ortodoxos i de mesquites, dels vents i de

la sorra, de mosaics i de déus, de ganivets, de cretencs tossuts i de pastors, de cretencs lletraferits i de gent de pas.

Al final un pot pensar si val la pena passar més d'una setmana a Creta. La resposta ens la pot tornar a donar de nou Nikos Kazantzakis per boca de Zorba: «De nou ressonava en mi, amb el crit de les grues, el terrible advertiment que aquesta vida per a l'home és única, que no n'hi ha pas d'altra i que, tot el que pots gaudir, és aquí que ho gaudiràs, que se'n va aviat i que no tindràs a l'eternitat cap altra ocasió».³ Gaudiu per tant de Creta i dels moments únics i inoblidables que us procurarà aquesta illa, una illa que sembla un miratge suspès entre el cel i la terra, com deia Josep Pla.

3 De l'obra *Alexis Zorbàs* en la traducció de Jaume Berenguer Amenós.

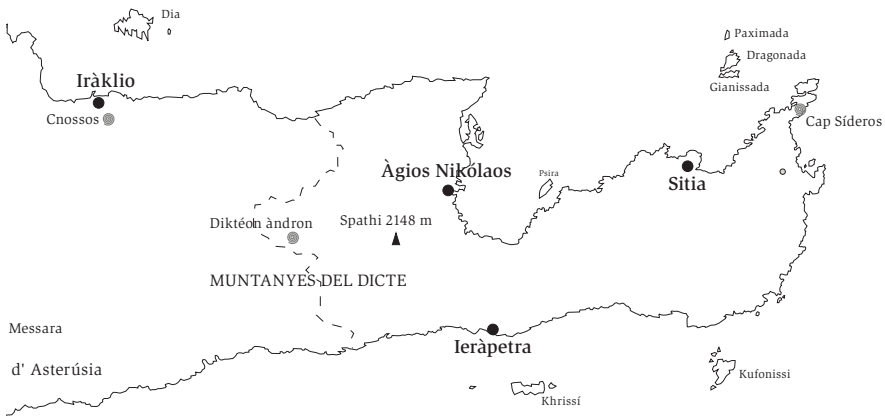
Creta mitològica

Mar de Líbia

Mar de Creta

La Creta de guerra és encara molt evident. Per tota l'illa es poden veure monuments, memorials, recordatoris, museus que recorden l'impacte no només de la Segona Guerra Mundial, sinó també de la gran guerra i dels aixecaments contra els turcs. Tots els pobles tenen en un indret o altre el seu monument als caiguts, amb noms i cognoms dels morts per la pàtria. Aquest fet m'ha causat sempre un profund respecte i m'ha fet reflexionar sobre com els països passen pàgina dels seus fets més traumàtics. A Creta conviuen les llistes sobre pedra dels caiguts propis amb cementiris dels invasors com els alemanys, fet que no deixa d'admirar-me, jo que vinc d'un país desolat per una guerra civil, on els morts de tot un bàndol encara fan certa vergonya de reconèixer perquè tots els monuments als caiguts —al meu poble mateix hi ha el carrer dels Caiguts— són del bàndol franquista. Hi ha qui diu que la nostra guerra va ser civil i que no és comparable al conflicte de la Segona Guerra Mundial. I jo dic que els morts són els morts i que la reparació que mereixen, siguin del bàndol que siguin, no té excusa.

A mi m'agraden molt les rutes poc transitades, les d'interior que comuniquen per pobles i gorges de pa sucats amb oli, comparades amb la gorja oficial de Samarià, el mar del nord amb el mar del sud. Des d'Arguirúpolis (província de Réthimno) es pot anar a Plakiàs per una ruta interior interessant de poblets dedicats a l'agricultura i la ramaderia. És una zona certament desolada, per

això s'organitzen safaris amb Suzuki des dels complexos hotelers del sud, com el de Damnoni. Et pots trobar que t'has d'aparcar de la carretera per deixar passar una tirallonga de Suzuki descapotables amb la gent dreta, a excepció del conductor, observant el paisatge, com si travessessin les planes de Kenya. El Suzuki que va davant fa de guia i sempre hi ha algú dret amb una càmera de filmar gravant l'expedició safari. No trobaran segur caça major, amb molta sort, algun conill i si miren al cel, algun dels rapinyaires típics de l'illa. Si miren a terra, alguna de les cent seixanta-set plantes endèmiques de Creta que només es troben en aquesta illa. Rere algun revolt de la carretera pot sorprendre'ls algun pastor, acotat a la gatsoneta, espiant rere una cara poblada de barba i bigoti. Són pobles diminuts, Vilandredo, Velonado, Alones, fins arribar a Kalí Sikià, on el 1943, al turó Tsilivídika, les tropes alemanyes sorprenen una concentració de resistents de diferents llocs. Una traïció els porta davant del destacament alemany que els liquida. La venjança dels invasors portarà a la crema del petit poble i a l'assassinat de les dones. Els noms estan tots escrits en el monument que hi ha a la plaça del poble. De rutes com aquesta, triades a l'atzar, n'hi ha centenars a l'illa, gravades pel pas de la guerra, com mostren inscripcions sobre pedra molt sovint discretes o, ocasionalment, per monuments o recordatoris de més calat.

Rutes més evidents de la segona guerra mundial són les de Préveli, Màleme i Suda. Abans d'arribar al monestir de Préveli hi ha un espectacular monument fet de bronze que commemora la tasques d'ajuda dels monjos a les forces aliades durant la Segona Guerra Mundial. En reconeixement de la defensa en conjunt de la terra cretenca, dues siluetes es retallen damunt la blavor del mar que queda sota la gorja, un soldat anònim aliat i l'abat de Préveli el 1941, Agathànguelos Laguardos, armat. Fa impressió

veure un monjo amb una arma a les mans. Els monestirs de Creta van jugar un paper important a la guerra. El comandament aliat va utilitzar Préveli per evacuar tropes aliades al nord de l'Àfrica. En contacte també amb la resistència grega i els seus líders, com Mikhalis Papadakis, el monestir era el refugi d'australians i altres soldats que fugien dels alemanys. Els monjos durant un temps van escurçar les oracions per alimentar els famolencs refugiats i procurar el seu embarcament en els submarins *Thrasher* i *Torbay* i altres vaixells en direcció a l'Àfrica. Quan els alemanys es van adonar de l'operació, el 25 d'agost del 1941, van detenir els monjos, els van interrogar. Per sort l'abat havia pogut fugir a temps en direcció a l'Orient Mitjà. Més endavant, per mitjà de la pressió de personalitats importants de l'illa, els monjos van ser alliberats.

Podem aportar altres exemples igual d'importants que taquen la geografia cretenca com el cementiri de la Commonwealth a la Suda, el memorial australià a Stavromenos, el parc memorial hel·lenoaustralià de Réthimno, que commemora els seixanta anys de la Batalla de Creta. El disseny del monument simbolitza la lluita costat a costat d'australians i grecs. Part del monument està fet amb pedra granítica portada del sud d'Austràlia. No ens podem oblidar del cementiri alemany de Màleme. El cementiri es posa en funcionament als anys seixanta del segle xx. Les tombes dels soldats alemanys morts estaven escampades per tota l'illa en centenars de localitats. Una comissió alemanya, amb permís del Govern grec, va traslladar una a una les restes dels soldats morts, primer al monestir de Gonià i, després, el 1965, a l'actual lloc de Màleme.

Una de les imatges més impactants que recordo dels meus passejos per la Creta de guerra es troba al Museu de la Resistència Nacional de Thérissos (Khanià). Allí es conserva una fotografia

La Porta de la Llibertat.
Monument que recorda la
col·laboració entr els monjos
de Creta i els soldats britànics,
australians i neozelandesos
durant la Batalla de Creta

on uns cretencs d'aspecte ferotge de la resistència sorprenen i salten damunt d'uns soldats alemanys que sembla que estiguin fent guàrdia. El resultat em sembla que va ser dispar. Van morir els dos soldats alemanys i un dels resistents. Em va causar una gran impressió que algú estigués a punt per fer una fotografia quan es va produir aquest fet. Com era possible que es fotografiés l'instant en què els dos cretencs s'abraonaven damunt dels soldats germànics? Qui estava allí apostat esperant a fer la instantània de l'episodi? Volia ser un retrat propagandístic per demostrar la força ferotge del poble cretenc? Allí vaig deixar la pregunta, a l'aire, a la línia fina que separa la vida i la mort, en la foscor d'una nit de guerra, quan el pensament se't pot quedar glaçat minuts abans de morir degollat.

Per Thérissos va passar la comitiva que va evacuar el rei Jordi II de Grècia en direcció a les Muntanyes Blanques. Thérissos havia estat també el quarter general d'E. Venizelos. L'episodi històric més conegut de Thérissos és la insurrecció que esclatà el març del 1905 contra el Govern de Creta, encara sota domini de l'Imperi otomà. El líder de la revolta va ser Elevthérios Venizelos, de qui ja hem parlat a bastament.

El 23 d'abril del 1941 el rei Jordi II, el príncep Pere i el primer ministre de Grècia, E. Tsuderós, juntament amb altres membres del Govern, havien abandonat el continent en direcció a Creta en un hidroavió britànic Sunderland. La intenció del rei era quedar-se tant temps com fos possible a l'illa. Mentre hi hagués territori grec no ocupat pels germànics, el Govern legítim seguiria actuant. Com una burla del destí, el rei va haver de refugiar-se a Creta, bressol de l'incombustible Venizelos, el flagell de la monarquia. La majoria de cretencs eren republicans pro Venizelos el 1924, quan el rei Jordi II va haver d'exiliar-se a Romania fins al declivi del Govern republicà el 1935. Però a l'inici de la guerra ens

trobem un rei anglòfil, que contrasta amb el pseudofeixista Govern grec del moment, amb estrets vincles amb Alemanya que ja provenien de les relacions del rei Constantí de Grècia, de la Casa de Glücksburg. La sòlida resistència dels grecs i del Govern Metaxàs davant l'amenaça d'invasió italiana posarà en relleu la figura del rei davant els ulls d'Alemanya. Tot i que Grècia havia agafat el sa costum de depositar els reis de tant en tant, Jordi II era una presa interessant per a Hitler de cara a la conquesta de Grècia. Per això els britànics van córrer a evacuar-lo, abans no caigués en mans alemanyes. A partir d'aquí la història es torna de lladres i serenos fins que el rei és evacuat a Alexandria.

Després d'arribar a Iràklío, el rei va ser instal·lat a la vil·la Ariadni a Cnossos, custodiada llavors per l'arqueòleg R. W. Hutchinson, maldit «el terratinent». A Cnossos hi va fer cap també la princesa Catalina i el primer ministre. No es van quedar molts dies a la vil·la Ariadni. Al cap de poc van traslladar-se a Khanià, seu oficial del Govern grec en aquell moment. Poc després el seguici reial es divideix. El rei seguirà a Creta, però la germana, la princesa Catalina, el seu germà Pau amb la seva dona Frederica de Hannover, alhora amb els fills Constantí i Sofia i altra gent del seguici, marxaran amb un hidroavió cap al Caire. El nen Constantí serà després Constantí II de Grècia, el darrer rei de Grècia (1964-1973), i Sofia, la seva germana, serà més endavant la reina d'Espanya.

Més endavant el rei s'instal·la en una casa prop de la Suda fins al dia 19 de maig. La casa estava fortament custodiada pels serveis d'intel·ligència britànics. El dia 19 surt totalment protegit cap a Perivòlia, on segons alguna font, s'estava el primer ministre Tsuderós. La decisió va ser encertada, perquè alguns paracaigudistes alemanys van caure als jardins de la casa on s'estava el rei i va haver-hi corredisses i combats. S'havien salvat pels pèls. El general Freyberg, comandant de les forces aliades a Cre-

ta, va creure necessària l'evacuació immediata del rei. Un escamot d'infanteria neozelandesa sota les ordres del tinent W. H. Ryan s'encarrega de protegir la comitiva. S'hi afegeixen també gendarmes cretencs. Caldrà traslladar el rei i el primer ministre per l'aspra terra cretenca en direcció al mar de Líbia. Enrere queda l'aspiració que el rei seguís ocupant terra grega per legitimar el Govern grec. Els bombarders alemanys que sobrevolaven de tant en tant el quarter general a Creta van fer canviar ràpidament d'opinió als residents reials de l'illa. Les presses de la sortida van obligar a deixar l'aparell transmissor, algunes mules i roba d'abric. Van haver de sortir, es podria dir, amb la roba que portaven a sobre. En una de les coves on es van poder refugiar i reprendre l'alè van reconsiderar la situació. Es trobaven a la zona d'Agia Panagia a Murniés. Es va fer una trucada des d'un telèfon civil i van quedar assabentats que hi hauria un vaixell de rescat la nit del 22 al 23 de maig a Agia Rumeli, a la desembocadura de la famosa gorja de Samarià.

El grup va tenir diferents contratemps al llarg del camí. Els alemanys ja ocupaven les cases on s'havien hostatjat i no van poder recuperar alguns papers que consideraven importants. L'aviació alemanya feia vols rasants per tota la costa cretenca i no convenia ser reconeguts ni resultar una presa fàcil. Així es van desfer dels uniformes i galons que els podien delatar, fet que els va convertir en un grup inquietant. Alguns muntanyencs cretencs els van disparar en haver-los pres per espies. He recollit l'anècdota que el cosí del rei, el príncep Pere, va haver d'adreçar-se als cretencs per donar-se a conèixer. No obstant això, van caldre més converses per intentar discernir si el grec que parlaven era indígena o après per espies alemanys i perquè els obrissin pas finalment per les muntanyes. Quan arriben a Thérissos estan famolencs i cansats. No és una nit tranquil·la. Fa fred. De cop i volta

aldarulls i soroll al poble desvetllen el son intranquil dels fugitius. Un grup d'expresidiaris passen pel poble. Però aquell no era moment per discutir antigues rivalitats entre republicans i monàrquics. Els nazis no eren benvinguts a Creta i per davant de tot passava la defensa de la pàtria. L'adquisició de dos o tres rucs va poder alleugerir l'equipatge de l'escamot.

M'havia oblidat de dir que en el grup del rei hi anava també el governador a l'exili del Banc de Grècia, veritablement un altre peix gros. Conforme es va anar ascendint cap a les Muntanyes Blanques es va haver de deixar anar llast. No va haver-hi temps per agafar l'equip d'escalada, ni els guants ni la roba de neu. Van passar pels estreps occidentals de les muntanyes per una zona nevada i freda. Van dormir al ras i en una cabana de pastor. No hi havia aigua i van haver de desfer neu. Un pastor i la seva dona van alimentar el grup degollant i escorxant un xai. Van rostir l'animal sobre les flames. L'exprimer ministre Tsuderós retrà un tribut al rei més endavant, recordant aquestes penalitats, dient que amb un simplicitat majestàtica el rei va compartir amb tot el grup els perills, les privacions i totes les penúries. El descens des de les muntanyes Blanques va ser igual de difícil. Van haver d'abandonar els animals de càrrega. El dia 22 de maig arriben a la zona de Samarià, on la gent rep el monarca amablement. Des d'allí marxen cap a Agia Rumeli. Al cap de pocs dies puguen a bord dels destructors HMS Decoy i HMS Hero, tota la comitiva, fins i tot el destacament de soldats de la 4a brigada neozelandesa que s'havia encarregat de l'evacuació. La següent notícia del rei que trobo és una fotografia a Egipte, on el monarca condecora el llocinent Ryan i els membres del 18è batalló que va servir d'escorta.

La guerra de Creta i la Segona Guerra Mundial en general comprenen moltes històries personals, de soldats que hi van lluitar des d'orígens llunyans, però també les històries dels autòctons,

dels cretencs que van veure com les seves vides sorollaven per no tornar a ser mai més les mateixes. El pare de la meva amiga Maria, entre altres coses pintora d'ícones, va anar a la guerra d'Albània amb el Khristos, que els darrers anys de la seva vida va ser el nostre veí de la casa que vam comprar amb la meva dona a Creta. El pare de la Maria i el Khrystos tenen una fotografia junts de quan feien de soldat. El pare de la Maria recorda el fred d'Albània i com ploraven els joves italians. D'allí se'n va emportar una bronquitis crònica, que amb l'ajuda del tabac va portar-lo a la tomba a una edat no gaire avançada. De la guerra d'Albània només n'han quedat històries truculentes. Un dia el pare de la Maria i un altre soldat havien d'anar a buscar aigua, però a última hora van ser reemplaçats per dos soldats més. A l'hora d'arribar al riu els va caure un obús que els va amputar els dos braços. Es van posar a riure i a queixar-se del que els havien fet. Com pot reaccionar una persona que acaba de perdre els dos braços? Als llibres d'història només es parla d'estratègia militar i d'operacions heroiques. El Khristos i el pare de la Maria van lluitar al nord de Grècia i a Albània i com molts cretencs no van poder defensar la seva terra. Aquesta història i tantes altres queden en l'anonimat, per anotar en el quadern del viatger curiós que conversa amb els padrins d'una Creta que allarga cada dia més la seva ombra sota els xiprers.

La Batalla de Creta es produeix entre maig i juny del 1941 i ha passat als annals com l'única operació aerotransportada duta a terme per l'exèrcit alemany. Sempre és bo conèixer els antecedents, i la Batalla de Creta pateix les conseqüències de la guerra als Balcans. La intervenció italiana que va obligar a reclutar cap a Albània el pare de la meva amiga Maria amb l'estimat Khristos i l'ajuda posterior alemanya van fer posicionar els britànics a Creta ja a la tardor del 1940. L'entrada dels alemanys a Grècia va

obligar els aliats a fer una evacuació a marxes forçades dels seus contingents i és així com arriben a Creta més de quaranta mil soldats, entre grecs, australians, neozelandesos i britànics. La maleïda posició estratègica de Creta, que altres vegades en la història li ha servit per estar al mig i a prop d'on es remenaven les ci- reres, ara la perjudicarà. Hitler vol envair la Unió Soviètica i els magnífics ports cretencs, la majoria ja d'origen minoic (vaig veu- re una divertida propaganda al port d'Iràklio en què sortia un dels ferris que fan la connexió diària entre el port del Pireu i Cre- ta que deia: port d'Iràklio, quatre mil anys al seu servei), que eren base d'operacions dels bombarders aliats contra els pous de pe- troli romanesos de Ploesti. Creta es troba només a 350 milles de Tobruk, principal defensa britànica al nord de l'Àfrica.

Adolf Hitler havia pensat conquerir Creta en dotze hores. Cre- ta, en comparació amb França, que s'havia conquerit en vuit dies, era un entreteniment. Per això va enviar a l'illa la setena divisió d'elit de paracaigudistes. Els càlculs li van fallar i l'illa es va prendre després de deu dies i ferotges combats i la pèrdua de vora un terç dels paracaigudistes. Diguem primer les xifres, aproximades però, perquè d'una font a una altra varien: el 20 de maig del 1941 arriben a les costes de Creta set-cents planadors es- cortats per la Luftwaffe, 10.000 paracaigudistes, 5.000 soldats de muntanya, 7.000 soldats d'infanteria naval. Total de forces ale- manyes: 22.040; total de forces britàniques: 42.460. Morts ale- manys: 3.986, la majoria paracaigudistes; morts britànics: 1.751. Ferits alemanys: 2.594; britànics: 1.738. Presoners: 12.254. Entre el 20 de maig i l'1 de juny del 1941 no pararan d'arribar alemanys a l'illa i de fugir aliats fins a aconseguir els primers una victòria més aviat pírrica, perdent més homes que a l'operació dels Bal- cans, i una fugida no gaire honrosa, els segons. Els britànics amb la fosca de la nit cretenca com a aliada van poder evacuar de Creta

durant quatre nits seguides més de catorze mil homes sota l'atent control d'un déu que de Mercuri havia passat a dir-se Merkur, que recorria tota la costa sud de l'illa amb els peus alats en forma de Stuka per no deixar sortir ningú de l'illa. L'esperit recargolat del Minos mitològic rebrotava a l'illa en la forma més cruel i sanguinària. De vegades hi ha andròmines de ferro que no et deixen entrar, com el gegant Talos a l'antiguitat. I un cop a dins, és Merkur, en forma de Junkers Ju 87 amb ales de gavina, qui no et deixa marxar, escopint metralla en picat. És el que tenen les illes com Creta. És difícil entrar-hi i també és difícil sortir-ne.

Si algú recorre la costa nord de Creta i observa quan és rocosa i esquerpa i quan es torna suau i oberta amb llargs arenals, entendrà per què els britànics van decidir defensar els aeroports de Creta a Màleme, Réthimno i Iràklío de la invasió alemanya. El 20 de maig del 1941 s'executa el pla Merkur d'invasió de Creta. La presa principal és Màleme, l'aeròdrom més extens de Creta. Comencen a ploure del cel —diguéssim que gris, aquell dia— de Creta paracaigudistes alemanys, a milers. Els antics déus semblaven girar-se en contra de la terra que els havia vist néixer i Mercuri, el déu veloç i alat, adquiria una desconeguda i nova facetes com a Merkur. El general Student havia arribat a convèncer Hitler de les possibilitats d'una invasió aèria de Creta. El Führer volia enllestir el tema de Creta ràpid, enfeinat com estava en la futura invasió de Rússia, l'operació Barba-rossa, batejada amb el nom del pirata turc que al segle XVI va rapinyar tota la costa de Creta. Aviat els arenals de Màleme s'ompliran de cossos de joves alemanys —en total uns quatre mil—, anglesos, australians, neozelandesos i grecs. A Màleme, tot i que molts paracaigudistes van ser abatuts abans de tocar terra, els alemanys van poder prendre una posició i després de durs enfrontaments fer recular els britànics. Els planadors alemanys resultaven ser ineficaços

damunt el sol rocós cretenc i els aterratges eren una fàbrica de contusions i commocions cerebrals. Aquí comença el gran repliegament aliat de Creta, pels camins de muntanya de Sfakià cap a la costa sud i el mar de Líbia, tal com expliquen els plafons del parc memorial hel·lenoaustralià que es troba a Réthimno.

A Creta, però, segueixen caient els paracaigudistes també sobre Iràklio i Réthimno. Iràklio serà dura de pelar. Molts avions de transport són abatuts per les defenses antiaèries i els paracaigudistes moren abans de tocar a terra o poc després d'haver aterrat per batallons d'infanteria britànics, australians i grecs. Aquesta resistència portarà al bombardeig sistemàtic i a la destrucció d'Iràklio, de la qual fuig la població. La insistència alemanya i el reforçament dels operatius sobre Iràklio faran evacuar en vaixell cap a Egipte, amb moltes baixes i en ple dia, més de quatre mil homes de les forces britàniques. Réthimno estava defensada bàsicament per australians, per un destacament grec i policies locals. Les principals ciutats del nord de l'illa es bombardejaven per anar llançant després paracaigudistes al llarg d'extensíssimes platges que van des de Réthimno a Milopótamos.

Són molts els relats de guerra que descriuen aquestes tàctiques militars. Però el que a mi m'interessa és relatar com els soldats aliats havien arribat en desbandada del continent al millor port de Creta, la Suda, protegit per la península d'Akrotiri, entre un cementiri de vaixells esberlats pels raids de la Luftwaffe, com de seguida es van aprendre de memòria tots els bordells de l'illa, com aquesta tropa en retirada que feia més pena que glòria va ser instal·lada passat Khanià, entre la platja i els camps d'oliveres, amb un camió que els anava repartint el ranxo insuficient. La ingesta de taronges i altra fruita de l'illa va omplir els olive-rars d'excrements humans pertot arreu. Entre aquest caos i desordre, passen per Creta Lawrence Durrell i la seva família, camí

d'Egipte, i també la família reial, com ja hem vist. Són aquests entrellats humans els que m'agraden i no si Churchill pretenia fer de la Suda un nou *Scapa Flow*, una ciutadella amfíbia. A mi m'interessa saber que tant neozelandesos com australians són tropes voluntàries i com tot això de l'Imperi britànic els venia una mica gran. També trobo interessant de saber que alguns soldats es feien els malalts si es veien massa exposats als atacs dels Stuka alemanys per la incompetència dels seus superiors i com, en l'espera del que podria succeir, ja es visitava la casa pairal de Venizelos, el gran polític de Creta.

La major part de baixes alemanyes es van produir durant la invasió i la van patir els paracaigudistes. Els alemanys acusen els aliats de no haver fet una guerra neta per ser poc honorat disparar contra paracaigudistes mentre realitzen la maniobra. La gran pèrdua de vides humanes va posar nerviosos els germànics. Els soldats que van caure presoners dels alemanys, com a regulars que eren, van ser tractats en principi segons les convencions de guerra. En el cas dels civils, la cosa va canviar. No va haver-hi pietat per als irregulars, civils, guerrillers, partisans. Tots van ser posats al mateix sac, tal com es pot veure en les nombroses rutes macabres de guerra que cusen l'illa de nord a sud i d'est a oest. Va córrer la brama de seguida que els civils s'havien acarnissat amb els paracaigudistes i de seguida el general Kurt Student va dictar una ordre per represaliar homes, dones i nens, vista la seva segura participació en la massacre dels paracaigudistes. Va decretar l'afusellament immediat en el cas provat de participació en la lluita, sabotatges, tortures i mutilació dels germànics. Altres represàlies a executar eren multes, crema de cases i pobles i exterminació de població masculina de llocs concrets del territori. Les represàlies s'havien de dur a terme amb rapidesa.

Una mostra d'això la tenim al poble de Kondomari. El dia 2 de juny del 1941, el tinent Horst Trebes, un dels pocs alemanys il·lesos en la presa de la cota 107 prop de la costa nord, arriba amb camions plens de paracaigudistes supervivents de Màleme al poble de Kondomari. Al voltant d'aquesta població van aparèixer coscos de paracaigudistes morts, lligats encara als seus arnesos. El tinent congrega tot el poble a la plaça i separa dones i nens dels homes majors de divuit anys. Trebes examina la guerrera d'un paracaigudista trobada en una de les cases del poble. Té un forat de bala. Això fa d'efecte psicològic per envalentir l'escamot d'afusellament. S'emporta els homes a un camp d'olivers. Un dels cretencs sembla intuir el que ha de passar i estira el braç com demanant explicacions. De seguida l'escamot alça les armes, apunta i afusella el grup d'homes. Els detalls macabres de tota aquesta història els immortalitza el fotògraf Franz-Peter Weixler, que feia de corresponsal de guerra. En el moment d'escriure aquesta seqüència del llibre que llegiu he seguit una per una les fotografies en blanc i negre de Weixler. Cada fotografia és una instantània de la por d'aquell 2 de juny a Kondomari. En la confusió del fets, Weixler va ajudar a fugir algun cretenc. Després de la Batalla de Creta el fotògraf va ser acusat de traïció i va patir un consell de guerra i presó. Acabada la guerra va ser un dels testimonis al judici de Nuremberg. Val la pena mirar una a una les fotografies i no comentar res. La feina de Weixler va incomodar aquell dia com incomoda encara avui la consciència dels alemanys. Trebes va rebre al cap de poc la creu de cavaller per les seves accions a Creta.

Amb la mateixa impunitat, i ara sense fotos, l'endemà es produeix una matança de cent vuitanta civils a Kàndanos, al districte de Sélino. També es van cremar cases i ramats. A l'entrada del poble encara es podia llegir l'any 1944 un cartell que deia que el poble havia estat arrasat com a represàlia per la mort per l'esque-

na de soldats alemanys a mans de civils. D'aquest cartell sí que hi ha fotografia de l'època. El poble de Kàndanos va haver de ser abandonat. Avui dia en el memorial de guerra del poble es poden llegir reproduccions d'aquest cartell «aquí hi va haver el poble de Kàndanos, destruït en represàlia per l'assassinat de 25 soldats alemanys» o «a causa de la bestial matança de paracaigudistes alemanys, soldats del batalló de muntanya i enginyers a mans d'homes, dones, nens i popes i a causa de l'oposició al gran Reich, el poble de Kàndanos va ser destruït fins als fonaments per no tornar a ser reconstruït mai més».

Per un moment podia haver semblat que Creta era un paradís, un lloc batut pel sol i per les onades, una terra de vegades descarada com un conill entre clapes d'herba aromàtica en una mena d'erm que arriba fins a la platja. D'altres vegades, la terra és fosca i plena de cucs, com a l'alzineda que cobreix el cementiri tardominoic d'Armeni. Inofensives vinyes, oliveres i tamarius que no semblen amagar aquells dies canons i tropes, hospitals improvisats per atendre tots els ferits, alemanys, australians i grecs. No té res de noble la guerra, ni d'èpic, com comenta Tolstoi a *Guerra i Pau*. La seva experiència com a subnint d'artilleria a la Guerra de Crimea li va servir per conèixer els horrors de la guerra. Sota la terra aparentment fèrtil es poden improvisar en un moment donat un, dos o tres cementiris, en pisos superposats, cementiris d'èpoques diferents. Vet aquí el que esmorteeix moltes vegades el caminar reposat del turista, un tou de terra ple d'ulls anònims que tal vegada ningú ha pogut aclucar.

M'agrada molt passejar per aquesta necròpoli tan antiga d'Armeni. Aquí treballa el meu amic Babis i sovint camino amb ell per sota de l'abundosa arbreda mentre xerrem una mica de tot. La necròpoli d'Armeni, en el camí que de Réthimno va a Spili, sota un tou de fulles i aglans que esmorteeix el pas de les botes

militars, és el més gran cementiri tardominoic de tombes tallades a la roca de l'illa, amb dos-cents cinquanta sepulcres. Antigues guerres i antics morts reposen sota el llençol pesat de la terra creant rutes macabres de cementiris de segles i de pobles diferents. Recordo que en un d'aquests passejos el meu amic Babis em va comentar que a la segona guerra mundial hi havia hagut una bateria antiaèria. Almenys així ho havia sentit dir. Passejant per la bondat de la memòria oblidada, els aglans escampats com una catifa per tot el turó de Prinokéfalos, prenen la figura de metralla d'armes i projectils que reboten per entre l'arbrada i la vegetació de Creta i que penetren en un atzar pervers dins la pell blanca. A Creta hi ha una ruta de memòria oblidada, de cementiris minoics i romans, que s'han fossilitzat en el territori com un matoll més de l'escorça dura de Creta. A Creta també hi ha una ruta de memòria viva, de necròpolis que amaguen sota una gamma innocent de flors una primavera avortada. Només cal anar al cuidadíssim cementiri alemany de Màleme i passejar per entre les passeres que permeten llegir cadascuna de les làpides. Molt a prop de Màleme va ser descoberta una cambra funerària tipus tolos. El passadís entre parets de pedra de més de tretze metres que condueix a la cambra funerària permet al visitant reflexionar sobre aquesta superposició de cementiris, la mort anònima a pocs metres de la mort amb noms i cognoms.

No voldria posar-me en la pell del paracaigudista alemany quan es trossava el casc i enganxaven la corda tensada amb una abraçadora de seguretat a la barra que els passava per sobre del cap. S'ajustaven els arnesos i agafaven el subfusell *Schmeisser*, l'única salvaguarda en tocar a terra abans d'arribar al punt de concentració. Esperaven en fila amuntegats dins l'avió a l'espera del senyal de la botzina. Llavors s'impulsaven des de la porta i saltaven un rere l'altre, amb les cames i els braços oberts, a l'espera d'on

el destí els portés, a estavellar-se damunt els còdols secs del Tra-
vonitis, al mar on molts morien ofegats per les seves pròpies indu-
mentàries, crivellats a terra pels fusells neozelandesos, bombar-
dejats per error pels seus propis avions, damunt les roques de la
platja, sobre els canyars esmolats. Els afavorits pel destí van poder
córrer a agrupar-se i a buscar la munició de les caixes llançades
també des dels avions. En algun cas algun paracaigudista era aba-
tut cap per avall penjat de qualsevol lloc, amb el temps just per re-
flexionar amb el món al revés quin mal fat l'havia conduït fins allí.

En aquests anys de guerra, l'arqueòleg John Pendlebury ja ha-
via rebut entrenament militar a Anglaterra. Als serveis d'intel·li-
gència britànics no els havia passat per alt el coneixement de l'illa
que tenia i el domini de la llengua. La seva afecció per l'arqueo-
logia des que va fer un viatge escolar a Grècia el 1923 el van lli-
gar a aquest país fins a la seva accidentada mort. Primer va anar
amb un beca a l'escola britànica d'arqueologia d'Atenes, el 1927.
Li agradava tant el món grec com l'egipci, i va poder conjumi-
nar els dos mons estudiant els objectes egipcis trobats a Grècia.
El 1928 va excavar a Tell el-Amarna, a Egipte, i el 1929 a Cnossos.
Però abans d'excavar a Cnossos va haver de fer el seu aprenentat-
ge al país i els seus contactes. Quan ja va començar a fer els seus
primers treballs, Arthur Evans el va convidar a la Vil·la Ariad-
ni, on hi havia també Duncan Mackenzie. Evans li va xiuxiuejar
a cau d'orella que potser podria excavar algun dia al sud de Cre-
ta o a Cnossos. Però John tenia en aquells moments altres mal-
decaps. Es volia casar, tot i l'oposició dels seus pares, amb Hilda
White, també estudiant d'arqueologia, tretze anys més gran que
ell. En aquells dies Cnossos ja pertanyia a l'Escola Britànica, tot i
que Evans n'exercia el control. Encara feia treballs de restauració
i ultimava les conclusions de la seva recerca. Tot això li perme-
tia també ficar el nas ben endins de l'Escola Britànica, on s'havia

encarregat d'assegurar la continuïtat de les tasques arqueològiques a Cnossos. Tot ho tenia meditat.

Hi havia un tema espinós que era la jubilació de Mackenzie. Evans se'l trobava sovint dormint en hores de treball, borratxo com una sopa. Els seus problemes amb l'alcohol i altres afeccions com la malària no el feien hàbil per ser el custodi de Cnossos. Pendlebury era un ocell que passava per allà i calia caçar-lo al vol. La jubilació de Mackenzie no admetia discussió als seus 65 anys. L'esforç físic que requerien els treballs a la ciutat de Minos demanaven un jove.

Pendlebury el 1930 era el flamant nou conservador de Cnossos. Als vint anys tenia una posició envejable en l'arqueologia mediterrània, compaginant el càrrec de conservador de Cnossos amb el de director de les excavacions a Tell el-Amarna. No parlarem ara de les desavinences entre Arthur Evans i el seu jove acòlit. Classifiquem-les com inevitables i que formen part de les vanitats típiques de la persona humana. Grundon el descriu capaç d'assolir èxits complexos i subtils. Va tractar Evans i la seva personalitat, en una època en què ja estaven passant de moda els arqueòlegs de l'ego, com Evans, i irrompia en escena un nou tipus de professional, com Pendlebury, capaç de resoldre tasques tan mundanes com el finançament i la política arqueològica. Els països on intervenien esdevenien a poc a poc no els hostes, si no els propietaris dels seus treballs.

Quan el 1935 Evans va visitar Cnossos per darrera vegada per destapar la seva estàtua, els antics recels semblaven haver-se esvaït. El custodi llavors va passar a ser R. W. Hutchinson. Era incompatible la feina de conservador de Cnossos amb el projecte que volia iniciar Pendlebury: escriure una guia arqueològica de tot Creta, feina que l'obligaria a explorar tota l'illa. El 1936 va dirigir excavacions al mont Dicte, a l'est de Creta. No és estrany, doncs, que Pendlebury s'oferís voluntàriament als serveis se-

crets britànics. Coneixia molt bé l'interior de l'illa, les zones altes de la muntanya, els altiplans. Sobre altures sempre havia destacat. De jove havia estat bo en el salt d'altura. Fins i tot va competir internacionalment i va trencar un rècord de cinquanta anys amb un salt de sis peus. Quan hi ha mides angleses sempre he d'anar a Internet a fer la traducció: 1,8288 (un peu és 0,3048). Va ser membre de l'Achilles Club. Suposo que s'entén la relació d'Aquilles i la seva agilitat prodigiosa amb el nom d'un club atlètic. Abans de la guerra, com a mostra del seu estat de forma, va exercitar-se per les muntanyes de Creta recorrent més de mil sis-cents quilòmetres. Patrick Leigh Fermor comenta d'ell que vivia dalt dels núvols de Creta i que podia parlar el cretenc en qualsevol variant dialectal. Manolis Akumianakis, un dels treballadors a Cnossos que retrobarem més endavant en aquest capítol, deia que Pendlebury coneixia l'illa com la palma de la seva mà, parlava grec com si fos cretenc i podia cantar *mandinades* tota la nit vora una bona ampolla de rakí. Coneixia la gent, els pastors i la manera de fer dels habitants d'aquesta illa. I això és molt.

Pendlebury rep, com hem dit, un entrenament especial, i el 1940 torna a l'illa com a flamant vicecònsol britànic, el vicecònsol més fals del món, segons paraules de D. Powell en el seu llibre sobre la vil·la Ariadni (1973). La visió que tenia de l'illa, sempre amb un sol ull (no havia dit encara que de petit, només amb dos anys, va perdre un ull per culpa d'un accident) va valer per referenciar els camins, els punts d'aigua, els amagatalls, els contactes segurs amb la resistència. Parlem de líders com Manolis Bandidvàs i Andonis Gregorakis. Els líders militars cretencs tenien encara molt recent a la memòria que feia només quaranta-tres anys que s'havien alliberat del jou turc. És en aquest sentit que cobren forma aquestes figures locals, avesades a resistir, provinents de tradició de resistència, i amb molt de poder a les seves

regions respectives. Eren els senyors de la guerra de Creta, podríem dir. Pendlebury va fer d'enllaç també entre les tropes britàniques i les tropes autòctones. Tenia molt bona relació amb els caps de la resistència, els *kapetans*. Els anglesos els anomenaven els matons de Pendlebury.

La invasió alemanya del 1941 va enxampar Pendlebury a Iràklio. L'arqueòleg, diu Beevor,²⁸ portava sempre un bastó d'estoc perquè deia que era la millor arma contra un paracaigudista. El mateix autor diu que quan Pendlebury anava a les muntanyes a parlar amb els *andartes* (guerrillers) deixava l'ull de vidre sobre l'escriptori perquè hom sabés que estava amb els capitans. M'imagino que el mite que envolta la figura d'aquest arqueòleg romàntic i apassionat ja s'estava forjant en aquests moments. Quan va començar la guerra, no va ser cridat a files. Per això va marxar de l'illa i s'hi va enrolar voluntàriament. En els cursos d'ensinistrament Pendlebury va coincidir amb un altre arqueòleg, Nicholas Hammond, catedràtic de Cambridge. Beevor parla amb ironia de com tot un especialista en el món grec antic va acabar essent un especialista posant explosius. En la invasió de paracaigudistes Pendlebury va sol·licitar rifles al quarter general de l'Orient Mitjà per armar els cretencs. No sé quina idea tenia de la guerra. Era un apassionat, com tots els arqueòlegs, però no era un soldat. Anys més tard, en el llibre que escriurà sobre ell Imogen Grundon, *The rash adventurer. The Life of John Pendlebury* (2007), prologat per Patrick Leigh Fermor, se'ns explica que va ser fitxat per la secreta secció D de l'MI6 per fer tasques de sabotatge, d'entrenament d'agents i gestió de propaganda antigermànica. El que connectava segur amb el seu caràcter era l'atmosfera de misteri i intriga, l'aire d'aventura que tenia tot plegat.

28 A. BEEVOR (2002), *La batalla de Creta*. Barcelona: Crítica.

Els primers dies d'invasió alemanya és ferit i al cap de cop capturat, arrambat contra una paret i afusellat. Això no va tenir res de romàntic, ni d'aventurer, ni de Lawrence de Creta, com se l'havia anomenat també. Els dies anteriors a aquest episodi fatal s'havia dedicat a organitzar les guerrilles que disparaven als paracaigudistes abans que toquessin terra. Camí de Krusonas, va aturar el seu vehicle per disparar contra uns soldats alemanys. Allí va rebre una bala al pit. De la confusió del que passa després he pogut extreure que una dona, Aristia Drossulakis, el va dur ferit a casa seva, on va ser atès per un metge alemany. Al cap de cop va ser detingut per tropes alemanyes, que en veure'l sense l'uniforme reglamentari el van prendre per irregular. Els soldats irregulars eren afusellats immediatament. Sembla que Imogen Grundon omet sense donar explicacions un dels episodis més coneguts posteriorment entre els egipcòlegs. Quan estava a la paret davant de l'escamot d'afusellament, sembla que va dirigir-los com a darreres paraules «Fuck you!».

A partir d'aquí prossegueix el mite de l'heroi enterrat al cementiri que els aliats tenen a la badia de la Suda, el millor port natural de Creta. En l'hagiografia de Pendlebury hi ha la història que explica que Hitler no va parar fins a fer identificar el cadàver d'un dels artífexs de la carnisseria que van patir els alemanys a Creta. Es diu, a més a més, que el van reconèixer per l'ull de vidre, que va descansar després damunt de la taula del mateix Führer. El cert és que la matussera campanya dels aliats a Creta acaba amb la vida de qui va escriure *The Archaeology of Crete* i *Aegyptiaca: a catalogue of Egyptian objects in the Aegean area*, obres encara d'obligada consulta. El recordarem sempre per la foto en què surt vestit d'Egipci, semidespullat, a Tell el-Amarna. Havia estat possible unir durant uns anys el somni solar d'Akhenaton i Nefertiti amb la talassocràcia de Minos. Però va ser aquest un somni massa breu, tot just per ser comptat per sempre més entre els herois de Creta.

L'estiu del 1943 es va produir un fet bèl·lic a la regió de Vianonos, a l'oest de Ieràpetra, que va causar l'extermini de cinc-cents habitants recollits d'entre els vint pobles de l'àrea. Els arxius parlen d'un veritable holocaust. L'acció es produïa com a represàlia per la mort de molts alemanys en l'emboscada de Kato Simi per part dels guerrillers de Banduvas. Primer va matar dos alemanys que collien patates a Kato Simi, després va aniquilar les guarnicions d'Ano Viannos i Arvi. El general Müller va ordenar els ajusticiaments i la crema de molts pobles i de les collites. El carnisser de Creta, tal com es va anomenar Müller després de la massacre, serà executat al final de la guerra per aquesta i altres maniobres macabres del seu cervell. Tot això passava no massa temps després que Angelico Carta, el responsable de les tropes italianes de Creta, s'hagués lliurat als aliats. El lliurament del responsable italià de les tropes de Creta es produeix després de l'armistici italià del 1943. Carta tenia més miraments per la població civil i la seva ideologia va resultar ser més realista que feixista. L'encarregat de passar-lo d'amagat a Egipte va ser l'agent Patrick Leigh Fermor. A Tzermiado es troba el grup amb el general Carta, Manolis Paterakis, Grigoris Khnarakis i Paddy. Paddy era el renom de Leigh Fermor. Hauran de fer una travessa de tres dies davant la desesperació dels alemanys que llancen pasquins oferint un rescat per l'italià. A la platja de la zona de Tsutsuros, mentre esperen l'evacuació, Carta jugarà a cartes amb el líder Banduvas, que se'ls ha afegit també per ser evacuat cap a Egipte. Els bots que es botaven des dels vaixells principals sempre estaven calents, deixaven gent i agafaven gent. La nit que marxa el general Carta cap a Egipte desembarquen, entre d'altres, a la costa cretenca el pare Iannis Skulàs, l'anomenat sacerdot paracaigudista.

També he descobert fa poc temps el llibre de l'autor italià Renzo Biasion *S'agapó*²⁹, en què es basa la pel·lícula de Gabriele Salvatores *Mediterráneo*. Sabia que la pel·lícula es basava en un llibre, però no sabia que els paisatges de Castellorizo del film en realitat haurien de ser els reals de Creta. Em va agradar molt la pel·lícula i a partir d'aquí vaig localitzar i llegir el llibre. M'agradaria parlar de la presència d'Itàlia a Creta a partir de l'experiència de Renzo Biasion. Ell, com tants soldats, va veure la seva vida afectada pel trauma de la guerra. A Treviso va començar a treballar en el taller de pintura del pintor venecià Juti Ravenna quan va ser cridat a files i enviat al front albanès, allí on havien anat a lluitar el meu veí Khristos, que sempre recordaré i estimaré, i el pare de la meva amiga Maria. Ara entenc la mania del tinent de la pel·lícula de Salvatores de pintar, de deixar el fusell a l'ombra i pintar tot el dia la volta de l'esglesiola d'un poble amb pintura al fresc. Però estem parlant d'una Creta ja envaïda, com altres illes gregues ja ocupades. La disciplina en molts d'aquests llocs era laxa i els soldats per manca d'activitat militar es dedicaven més aviat a empaitar dones guapes, a menjar, a viure i a passar els dies el millor possible. Aquesta imatge idíl·lica de Creta veurem al llarg d'aquestes línies que no és real, tal com es dedica a explicar Biasion al seu llibre.

En els anys immediats a la guerra, Biasion ensenyava dibuix en escoles tècniques a Feltre i al mateix temps treballava en les seves primeres obres. Als catorze anys ja sabia el que volia fer quan es va matricular al liceu artístic. S'instal·là més endavant a Venècia. El pintor Juti Ravenna havia vist els seus treballs i hi veia talent. Juti era considerat el millor pintor venecià en aquell moment. Tota aquesta vida és la que deixa enrere, i també els nus

29 Renzo BIASION (2012), *S'agapó (Te quiero)* (Trad. de Juan Díaz de Atauri). Editorial Acantilado.

de noies que Juto ensenyava a Biasion picant-li l'ullet, per anar com a lloctinent al front d'Albània. Va lluitar també al Peloponès abans de desembarcar a Creta. A Creta va ser agregat a les tropes alemanyes. El van fer comandant del destacament de Kaló Kho-rió, Prima i Messeleri. Va passar també un temps a Rodes. Més tard va actuar a l'aeròdrom d'Iràklio. Quan el general Badoglio, el 8 de setembre del 1943, va informar en un comunicat l'armistici entre Itàlia i els aliats, les tropes italianes de Creta van quedar-se a l'illa sense cap ordre. El nostre pintor seguirà els passos de la divisió Siena, ja rendida als alemanys, per Grècia, Bulgària, Hongria, Àustria i Alemanya. Biasion estarà a la presó a Holanda i a Polònia.

En la distribució de la Creta conquerida, els italians controlaven la prefectura de Lassithi amb vint mil homes de la 51a divisió d'infanteria Siena, que havia estat mobilitzada l'any 1940 per anar al front d'Albània. Els alemanys dirigien la part central de l'illa i occidental, els italians estaven al càrrec de la banda oriental, amb Lassithi i Sitia. Els cretencs recelaven de tota mena d'invasors, però conforme van anar passant els dies l'actitud més bonhomiosa dels habitants de la bota va tranquil·litzar els cretencs. Hi ha qui diu que la part oriental de l'illa, menys agresta que les altres, conformava un caràcter dels seus habitants més pacífic. Sigui com sigui, el tinent Franco Tavana, cap de seguretat italiana a l'illa, es vantava de no ser responsable de cap mort de cretencs. Renzo Biasion formava part d'aquesta divisió. Després de l'armistici, el general Carta va manar a les seves unitats de mantenir la calma i guardar les seves posicions. Sí, però ell al cap de pocs dies prendria el camí d'Egipte de la mà de l'agent britànic Patrick Leigh Fermor. Molts soldats italians, espantats, se'n van a les muntanyes de Creta, sempre salvadores, i es posen en contacte amb la resistència i els serveis secrets britànics per lliu-

rar-se. La resta de la divisió Siena, la que va mantenir la calma i es va quedar en el seu lloc, va ser desarmada, previ acord amb el general Müller. Aquests homes surten de Creta en diferents onades entre octubre i maig del 1943. Marxen a milers i en moren també a milers en el trasllat i el naufragi d'algunes vaixells. Ja hem dit que és tan difícil arribar com marxar de Creta.

Acabada la guerra, Renzo Biasion ha de pair la guerra. No té ganes de pintar, no troba res d'especial a Venècia i accepta una plaça de professor en un poblet de muntanya. Refugiat allà escriurà *Sagapó*. Després tornarà a pintar però amb una altra mirada, la d'un jove que ha passat la guerra i que no retroba el fil d'aquelles esperances juvenils truncades. Ell mateix diu que sovint se sent abatut, sec i buit per dins, com una flor que hauria pogut badar-se però que la vida, com un mar impetuós, ha sacsejat d'una banda a l'altra, sense rumb, i que ara torna inerme a les ribes on mor.

Biasion em serveix per fer un homenatge a aquests italians perduts per l'Egeu en plena joventut. Biasion perdrà també en la desbandada de Creta tots els dibuixos que havia fet en el seu pas per la Grècia continental, de nens desvalguts i de prostitutes, de soldats oblidats d'una guerra estranya. La pèrdua d'aquests dibuixos li va fer plasmar tot allò viscut a Grècia i la seva llum en un llibre, sense pinzells, però com si ho fes amb pinzells. Mar, llum implacable que ho despulla tot, prostitutes, tendresa, degradació, mort, crueltat, esperança, supervivència. *Sagapó* és la versió fonètica popular amb què els soldats italians deien «t'estimo». No confonguem la Creta que pinta Biasion al seu llibre amb la Creta de la pel·lícula de Salvatores. En les pàgines que es parla de Creta el fil conductor és la guerra, amb la mort sempre al darrere d'un matoll o un marge. Això ho marca tot, i les seves conseqüències són pobles devastats, camps arrasats. A partir d'aquí s'ha d'entendre el paper que juguen els personatges. Dones que fan de prostitutes per

necessitat, homes que cerquen una estona de pau en els braços d'aquestes dones. Aquestes són les úniques conquestes que interessaven als soldats italians. Quan arriba als italians de l'illa la caiguda de Mussolini, va haver-hi una gran alegria. Van córrer a despenjar les fotos del Duce i a treure's les camises negres. No suportaven la guerra, ni el feixisme, ni els alemanys.

Els soldats italians que arriben a la platja enfront de Spinalonga, en el llibre de Biasion, es troben uns penyals bruscs, amb el mar que escumjava entre els tallats de la roca. Però els soldats de seguida es van organitzar i van trobar una caleta on poder banyar-se i gaudir de l'aigua transparent. Els soldats, diu, són com les formigues; se'ls trasllada a milers i de seguida apareixen de nou i es posen a treballar com si res hagués passat. Spinalonga va exercir de miratge per aquells soldats esparracats, que corrien mig nus per la platja per alliberar-se dels polls. Van voler anar-hi per collir els fruits i l'aigua abundosa que els semblava que hi havia d'haver. Res més lluny de la realitat. Quan van acostar-s'hi van descobrir la realitat dels leprosos que vivien a l'illa, mentre giraven rumb de nou cap a la costa.

Però deixem els italians en els promontoris més esventats de l'illa abandonats a la seva sort, per seguir amb aquesta història. Deixem el batalló italià instal·lat a Elunda, segons el capítol del llibre titulat *La República de Alcozino* del llibre de Biasion, vivint els dies de guerra amb activitats de molts tipus, parapetant-se del vent, refugiant-se de les mosques, cavant forats a terra per allunyar la por dels avions. Deixem que el xiulet del vent s'entafori com una tempesta d'arena a les tendes dels soldats mentre s'endormisquen i suen la grapa de les cantimplors, la quinina que els atenua la malària. Deixem que es desfoguin amb dones de l'ofici i els diguin *sagapó* en grec macarrònic, dones que ja han rebut l'embat dels australians abans que el dels italians.

En l'ocupació britànica de l'illa les dones que feien de prostitutes van preferir els australians perquè tenien menys prejudicis envers la població local i estaven ben aprovisionats de diners, tabac, llaunes de carn i licors. Deixem, doncs, els italians sobreviuint al sud de l'illa, a la plana de Timbaki, la zona més tòrrida de l'illa, on Biasion diu que no hi ha estacions, només una de perenne, la canícula. Aquí prenen unes dimensions especials l'ombra i l'aigua. La llum i la calor són tan atordidores que l'home només té ganes d'enfonsar-se dins a terra com un cuc. Els habitants de Timbaki havien estat obligats a enderrocar les seves cases, a separar-ne les pedres i posar-les a disposició dels alemanys per construir la pista d'un aeròdrom. Com si fos una petita deportació, els habitants de Timbaki van ser traslladats en camions a un altre indret. Un destacament italià i alemany estava al càrrec de l'aeròdrom. El sol era tan abrusador que havien d'amagar-se la major part del temps en caus improvisats. En aquesta època els alemanys patrullaven molt pel sud de l'illa i era complicat fer evacuacions des de llocs com Tsutsuros i Tris Ekklisies.

Deixem aquí els nostres italians i continuem amb altres vicissituds ocorregudes a la Creta de guerra. El 13 d'agost del 1944 els alemanys cremen i arrasen Anògia per ser refugi de maquis, per accions de sabotatge i espionatge i per haver participat en el segrest del general Fon Kreipe. L'ordre militar especifica també que s'executaran tots els membres del sexe masculí que es trobin dins el poble i en un radi de fins a un quilòmetre. Van cremar set pobles, van executar 164 màrtirs de la resistència. Aquesta és una de les conseqüències d'una altra de les grans històries de Creta. L'escriptor britànic Patrick Leigh-Fermor, anomenat «Paddy» o «Filedem» i Walter Stanley Moss, en són els grans protagonistes. Abans cal dir que la importància i excepcionalitat d'aquesta història han valgut un llibre, *Ill met by Moonlight*,

escrit per W. S. Moss, i una pel·lícula amb el mateix títol dirigida el 1957 per Michael Powell. Només la vida de Patrick Leigh-Fermor és prou rica com per escriure'n un llibre, tal com ha fet l'editora Artemis Cooper, la biògrafa de Paddy³⁰. No us ho perdeu, Artemis Cooper està casada amb Antony Beevor, l'autor de *La Batalla de Creta*, que també citem en aquest treball. Les represàlies dels alemanys en els fets de Viannos van fer que nasqués la idea del segrest del general Müller, el carnisser de Creta. La idea s'atribueix a l'agent Fermor. Poc temps després el comandament britànic va donar llum verda a l'operació. Calia donar un cop que toqués de ple l'orgull dels alemanys a l'illa. Poc abans de realitzar el cop, es produeix el canvi sobtat del general Müller pel general Kreipe. La substitució inesperada del carnisser Müller no va fer variar els plans de realitzar un segrest.

No sé per on començar aquesta història. Potser per després de la guerra, quan Kreipe i Paddy es van tornar a trobar el 1972, vint-i-vuit anys després de la guerra, en un plató de televisió. Primer s'asseu al plató Patrick Leigh-Fermor «Paddy», ara un reconegut escriptor. Acte seguit apareix Manolis Paterakis. S'abracen efusivament i es fan els petons a la galta típics dels grecs. Ara Manolis Paterakis treballa per als alemanys, que li agraeixen el tracte donat a Kreipe mentre creuaven les muntanyes del mont Ida. És el cuidador del cementiri alemany de Creta. Sembla que els temps de pau per a herois com Paterakis són més difícils que els dies de guerra. Apareix en tercer lloc Iorgos Tirakis, el segon de bord dels guerrillers. Se l'ha trobat després d'una extensa recerca a Johannesburg on ja porta vivint quinze anys. És propietari d'un bar i li va prou bé. A la trobada no hi pot assistir desgraciadament Walter Stanley Moss, mort als 44 anys a Kingston, Jamaica, on s'ha-

30 Artemis COOPER (2013), *Patrick Leigh Fermor* (trad. de Dolores Payas). RBA Libros.

via establert. El programa aconsegueix reunir altres partisans com Grigoris Marakis i Andonis Papaleonidas. Acudeix també a la cita Nikos Akumianakis, ben situat ara, amb propietat, terra i una família. Acudeixen a la cita encara altres companys, informadors, guies, xofers. Arribat aquest moment del programa, tots els convidats s'alcen per saludar l'exgeneral Kreipe, un home ara de 77 anys acabat d'arribar de Hannover. Encaixa la mà amb els membres del comando que el va segrestar i portar a Egipte. Els reconeix quasi tots, sobretot Paterakis, que el va cuidar quan estava ferit i afamat. Aquells eren els homes que havien posat fi a la seva carrera militar. No guarda cap rancor, si no, no hauria vingut. A partir d'aquí el programa televisiu fa un *flash back* i Kreipe explica la seva versió dels fets, tal com el van segrestar.

Quan el van aturar en el camí, el general ja va trobar estranya la situació. Li van obrir la porta i li van demanar els papers. Acte seguit els fets es van precipitar, van sortir els partisans de la vora del camí i entre tots el van reduir. Recorda com, tot i ser ben tractat durant la fugida a través de l'illa, va caure de la mula i es va fer mal a l'esquena. El van cuidar. No tenia molta mobilitat i no anava preparat per fer aquella ruta. Després de vint-i-tants anys havia decidit visitar de nou Grècia, Atenes i Creta. El seu últim repete havia estat acceptar la invitació de Fermor per participar en aquest programa. Kreipe reconeix l'heroïcitat de la gesta, però a criteri seu també la inutilitat. El programa acaba amb unes últimes paraules de Kreipe a Nikos Akumianakis. Li demana que planti unes flors a la vil·la Ariadni, casa seva de Creta, per trobar el jardí ben florit quan hi vagi l'any següent. Fora càmeres i en petit comitè, sembla ser, segons paraules de Paddy, que van anar a menjar plegats i que van cantar antigues cançons alemanyes de taverna. Qui sap si van beure rakí i brindar pels vells temps i perquè encara eren vius.

Una nit de l'abril del 1944 a Iràklio, vora el camí d'Arkhanes i del quarter general alemany, els dos oficials britànics, Paddy i Moss, i uns quants partisans esperen amagats el pas de l'automòbil Opel del general i la seva escorta motoritzada. Havien triat un revolt desolat molt pronunciat de la carretera, flanquejat per un barranc. Van aprofitar el moment en què els motoristes embragaven per reduir la marxa per situar-se al mig del camí vestits d'agents de la policia militar alemanya. Els dies previs al segrest, Moss i Patrick s'havien trobat amb el seu enllaç cretenc, el guerriller Akumianakis, àlies «Micky». Micky vivia molt a prop de la casa del general i des d'allà es podien veure perfectament les tanques de filferro espinós que envoltaven la residència del general, evidentment electritzades, els gossos que rondaven amb cara de pocs amics per la hisenda, fins i tot un tanc i un destacament de soldats. La seva germana treballava al quarter general i d'ella aconseguia informació de primera mà. De seguida van desestimar efectuar el segrest a la residència i van estudiar els moviments de Kreipe, que van resultar ser molt metòdics. L'home cada dia a les sis de matí sortia de casa, la vil·la Ariadni, la casa que havia fet construir A. Evans quan excavava Cnossos, per anar al quarter general. Recorria els vuit quilòmetres de separació entre els dos punts. Al vespre feia el mateix recorregut, sempre a les nou.

Havien preparat sistemàticament l'operació. A la vora del camí hi havia vuit homes preparats i quatre avançats per indicar el moment en què el general i la seva comitiva s'acostessin. Tot va ser molt ràpid. Moss i Paddy van demanar l'alto vestits amb els uniformes en què la dona de Micky havia cosit unes petites bosses de verí per si l'operació fallava. L'efecte sorpresa va ser gran. De seguida els guerrillers que sorgiren com ombres del voral de la carretera van desarmar els motoristes al mateix temps que

Paddy obria la porta del cotxe i treia sense contemplacions el general. L'intent de resistència va quedar reduït amb unes manilles. Kreipe va perdre quan es resistia la creu de ferro de l'uniforme. Tot estava mil·limetrat. Els guerrillers van fugir ràpidament per entre les vinyes, Paddy va fer el paper de general a la part posterior del cotxe. Moss va fer de xofer i dos dels guerrillers, Paterakis i Tirakis, van fer d'acompanyants del general, també al seient de darrere. No va costar gaire reemplaçar els motoristes reals per uns d'impostats. D'aquesta manera van travessar vint-i-dos punts de vigilància. Què n'havien fet, del general? El general jeia emmordassat i lligat de peus i mans al terra del vehicle. L'estratègia de Fermor havia estat la de realitzar tota l'operació sense vessar sang per tal d'evitar les futures represàlies sobre la població cretenca. El qui va sortir més malparat del segrest va ser el xofer alemany del general, Alfred Fenske. Van colpejar-lo durant l'assalt i havia quedat malferit. El guerriller Zoidakis va haver d'apunyalar-lo en la fugida quan passat el poble d'Àgios Sil·las s'havien desplegat ja moltes forces alemanyes. No van dir res al general Kreipe. Al cap dels anys, segons he llegit a les memòries que A. Cooper escriu sobre Paddy, el fill d'Alfred Fenske va viatjar a Creta per saber més coses de la mort del seu pare. El fill de Fenske va visitar el lloc on el seu pare va ser degollat. Segons Cooper, va ser un moment de gran tristesa per al fill del malaurat conductor. Annette Windgasse explica el 2008 que resignadament Fenske fill acceptava la mort del seu pare com una conseqüència de la guerra.

Van enfilem de seguida la carretera empinada que anava en direcció a Iràklío, conscients que hi havia algú que en uns segons havia passat de ser el comandant alemany de Creta a ser un presoner de guerra. No sabem què devia pensar estirat al terra del seu vehicle oficial. El destí li deparava la sort que no van tenir els altres generals comandants de l'illa, que van ser executats tot

just acabada la guerra per un tribunal grec. Kreipe havia acabat d'arribar condecorat del front rus. No coneixia l'illa ni havia tingut temps de fer res malament. El 1990, molts decennis després, Kreipe reconeixrà al diari *Der Spiegel* que els seus segrestadors van ser inesperadament també els seus salvadors. Ell va viure després de la guerra gràcies a aquesta feta. El 1990 ja no hi ha rancor. La guerra queda lluny. La foscor d'aquella terra del cotxe va ser el salconduit que el va dur per l'interior del laberint de Creta cap a la vida. Aquest és l'atzar, perquè l'operació havia estat ideada al començament per segrestar el governador militar de Creta Friedrich-Wilhelm Müller, famós per la seva brutalitat en fets com la massacre de Viannos o la destrucció de Kedros, per citar algunes de les seves obres mestres. El 1946 va ser condemnat a mort i afusellat el 20 de maig del 1947, al costat del general Bruno Bräuer, comandant de Creta abans que ell.

Van arribar a Iràklio l'hora en què la gent sortia del cinema. Els soldats alemanys saludaven marcialment al pas de la comitiva. Així ho explica el llibre de Moss. Deixar la ciutat els va suposar un gran descans. A Drosià la comitiva va abandonar el vehicle. Van treure les manilles al general, amb el compromís que no escaparia. Paddy va agafar el cotxe. Era molt mal conductor. El va dur fins a un camí que conduïa a una badia, davant de l'illa de Peristeri, per enganyar els alemanys i fer veure que un submarí havia pogut venir a recollir-los en aquest punt. Va deixar dins el cotxe la carta que comprometia els serveis secrets britànics, no la població civil cretenca. Abans d'abandonar el cotxe va arrencar les bandelores de metall que identificava el cotxe. On van anar a parar aquestes bandelores? Se les va quedar B. Moss, que havia conduït el cotxe. A la seva mort les filles de Moss les van donar a Paddy, que les va guardar, segons diu Cooper, entre altres coses per guardar la memòria del xofer alemany mort. Paddy va

donar instruccions perquè després de la seva mort les banderes anessin a parar al Museu d'Història i Folklore de Réthimno.

Al mont Ida van passar fred. Els soldats alemanys corrien per tot arreu. De dia s'amagaven en coves i de nit caminaven amb molta cautela. Els accidents de Kreiper amb la mula afegiren tensió a la ruta. Leigh Fermor explica en el seu llibre *El tiempo de los regalos* que el general Kreipe quan va veure el mont Ida es va posar a recitar els primers versos d'una oda d'Horaci. Kreiper era un home cultivat i tenia por que el matessin. Contemplant la majestuositat de la serralada de l'Ida va recitar: «*vides ut alta stet nive candidum Soracte...*» («veus quin munt de neu manté blanc el Soracte...»). Fermor va continuar el poema i ambdós van acabar fent un cor en llatí. La situació en aquest moment distesa del viatge va servir per tranquil·litzar l'esporguit general perquè no patís per la seva vida. Aquesta era una de les poques odes d'Horaci que Paddy coneixia bé de la seva època d'estudiant. Curiosament, al cap de pocs dies de llegir aquest episodi de l'oda d'Horaci, vaig tenir l'oportunitat de llegir l'oda sencera d'Horaci. Resulta que en el programa de selectivitat dels meus alumnes de batxillerat de llatí entrava una selecció de poemes d'Horaci, entre els quals *Vides ut alta stet nive candidum Soracte*. Llegint el poema sencer d'Horaci es pot llegir el tòpic del *carpe diem*, com s'han d'aprofitar els amors dolços i el ball mentre regna la joventut. Cal beure bon vi, fugir del fred i assegurar's prop de la llar de foc. Cal deixar per als déus les altres preocupacions i el vent que xiula a la porta. Cal aprofitar cadascun dels dies que ens són concedits i l'amor de l'edat tendra. Aquests versos i aquests pensaments van fujetejar les ments de Paddy i Kreiper a la cova de Mikhalis Xiluris, en vistes de l'Ida, o potser a la regió d'Amari, prop d'Àgios Ioannis. Van travessar la vall d'Amari, entre el mont Ida i el mont Kedros. Prop de Saktúria els alemanys bloquejaven ja la costa en el punt on es preveia fer l'embarcament.

En els divuit dies que passen perduts per les muntanyes de Creta no hi devia haver massa temps per pensar. Les ments i els cosos es buiden per dins en situacions d'alarma com aquesta, es tensen i esdevenen només instint, pura acció per maniobrar per entre els senders de la supervivència. Fermor no podia imaginar que marxaria de Creta convertit en un heroi, que coneixeria més endavant la fotògrafa Joan Rayner, amb qui es casaria i viurien a Kardamili, en una casa al Peloponès, a la seva Grècia estimada, entre les oliveres i el mar. El seu esperit aventurer el convertiria en un escriptor reconegut de literatura de viatges. Tampoc hi havia cap estona per pensar com havia arribat a l'illa. Quedava lluny la lluminositat i la sequedat del Caire, llavors que amb W. S. Moss s'asseien a prendre copes al bar d'oficials en els seus dies de permís. Quedava molt enrere també la llarga caminada que va iniciar l'any 1933. Es va embarcar cap a Rotterdam i va fer un viatge a peu fins a Constantinoble que va durar un any i vint-i-un dies. El que ara eren coves i amagatalls a les muntanyes, llavors van ser tavernes i pallers, i de vegades també algun palauet. Un viatge, aquell, un viatge, aquest, perquè res tornés a ser mai més igual.

El 4 de febrer del 1944, Fermor, Moss, Tirakis i Paterakis estan preparats per saltar amb paracaigudes damunt l'illa de Creta, concretament a l'altiplà d'Omalós, a Lassithi. El temps no és bo i només pot saltar Fermor. Els seus companys van haver d'esperar dos mesos per poder reunir-se amb Paddy. Després de dotze intents més de salts avortats enmig de la nit, van abordar la costa sud de l'illa en una llanxa motora. Mentrestant Paddy s'havia amagat amb els guerrillers a la imponent muntanya cretenca. Havia desafiat la boira i el foc de les bateries antiaèries alemanyes. Paddy sempre havia estat un mal estudiant. Anava a una escola per a nens difícils fins que en va ser expulsat. A partir d'aquí comença a estudiar de forma autodidacta el grec i la

seva vida esdevindrà un viatge cap al coneixement, que inclourà també els anys de guerra i els serveis secrets. Paddy podia parlar amb els seus àngels de la guarda a la muntanya cretenca en grec.

El contacte cretenç Giorgis Kharokopos, del poble de Patsós, va recollir la comitiva de segrestadors amb el general a Gerakari i els va conduir fins al seu poble. S'hi van estar dues nits refugiats en una cabana. A partir d'aquí van enfilem cap a la platja de Klímata, a prop del poble de Rodákino. A la mitjanit del dia 14 de maig del 1944 va arribar un vaixell per recollir-los en direcció a Mersa Matruh, a Egipte. Abans d'embarcar-se, com era costum, van deixar les botes, jaquetes i armes als qui es quedaven. Kharokopos, que més tard escriu un llibre sobre tota aquesta història, explica que Kreipe era un home més aviat gros i que no era fàcil traslladar-lo. Havien de fer moltes parades perquè no era àgil i s'havia mig lesionat durant el segrest. La humiliació del segrest el feia ser un home problemàtic al començament. Els va amenaçar que ells serien els seus hostatges al final de la història. No hi ha res pitjor que l'orgull ferit. Imagineu-vos un home que tornava de front rus carregat de medalles, com una llegenda viva, i que ara era passejat damunt d'una mula pels camins pedregosos de la muntanya cretenca. Al vaixell, camí d'Egipte, els segrestadors van ser presos per l'eufòria, van beure el whisky que van voler, van fumar-se les cigarretes que van voler i van menjar a discreció. L'eufòria de l'ambient contrastava amb la mirada trista i apagada del general.

Kreipe va passar els anys posteriors a la guerra en captivitat. Primer va ser traslladat a un camp de presoners prop de Calgary, al Canadà. Després va tornar a Londres per ser empresonat a l'Island Farm Special Camp 11, després de passar una temporada en un hospital per tractar-se de diabetis. El 1947 queda en llibertat. Mor el 1976 a l'edat de 86 anys i està enterrat al costat de la

seva dona al cementiri de Hannover. No sabem si va tornar a passar pel seu cap la medalla de ferro que es va perdre durant el segrest, pèrdua que li va costar tant de pair. L'estela que va deixar el seu pas per l'illa està feta de trossets de paper que queien dels avions nazis amb l'amenaça de represàlies per la soferta geografia illenca. Moss escriu al seu llibre que quan Kreipe va pujar a l'avió que el duria a Anglaterra va somriure amb amabilitat i tristesa. Ressonen encara les seves paraules sobre el segrest, una meravella organitzativa, una proesa del coratge, però a la vegada una acció innecessària i qüestionable. Les represàlies alemanyes van ser cruels. L'estela de Paddy és també complexa. Entre els episodis més sòrdids de la seva biografia hi ha la mort accidental d'un company grec de la resistència. Mentre revisava el seu rifle es va disparar l'arma ferint mortalment un dels guies de confiança.

A les llibreries i quioscos de Creta es troba molta bibliografia sobre la Batalla de Creta. Un clàssic és el llibre d'Antony Beevor (1946), *The Battle and the Resistance*, que hem anat citant en aquest capítol. És una excel·lent visió del conflicte, de la resistència i l'alliberament. La forma en què està escrit, els daltabaixos de les accions militars, els contratemps, les oportunitats perdudes, els personatges que hi intervenen, fan que la trama del llibre s'acosti a la d'un culebrot. Els llibres de Beevor entren ja en la categoria de *best-sellers*. Talent literari, rigor descriptiu. D'aquesta manera afronta en el seu llibre l'èpica resistència del poble cretenc. Beevor, educat a Winchester i Sandhurst, va ser oficial de l'exèrcit britànic durant cinc anys, fet que li donà accés als arxius militars i coneixement en la matèria. Per aquest llibre va rebre el premi *Runciman Prize*. Recordem que és l'autor de *Stalingrad* (1998), *Berlin: The Downfall* (1945), *La guerra civil espanyola* (2005), que rep el premi *La Vanguardia* en la categoria d'obra històrica.

The Cretan Runner, de Iorgos Psikhundakis, parla de la resistència cretenca davant la invasió alemanya. L'autor del llibre és un dels membres de l'escamot de cretencs que actuaven d'intermediaris entre els diferents grups de britànics que hi havia a l'illa amb perill evident per a les seves vides. Tres dels membres van ser capturats i morts, alguns després d'un penós empresonament i tortura. No hi ha gaires testimonis escrits com el d'aquest pastor cretenc nascut a Así Gonià, que coneixia l'oest de Creta com la palma de la seva mà i que es va convertir en un dels més actius membres de la resistència. La seva tasca consistia a passar despatxos per les muntanyes de Creta. Era una feina molt perillosa. Va portar missatges vitals, contraban, armes i explosius. Va fer de guia de soldats aliats, comandos i agents per un terreny fortament vigilat. Després de la inútil defensa de Réthimno va ajudar molts grups d'homes, fent-los passar de poble en poble. Quan arriba de forma clandestina a l'illa Patrick Leigh Fermor, en paracaigudes, per no ser menys, Psikhundakis li farà de missatger.

Al final de la guerra Psikhundakis va patir una broma del destí. Va ser engarjolat per desertor setze mesos per culpa de l'error d'algun incompetent amb els seus papers, tot i haver rebut la medalla de l'ordre de l'Imperi Britànic pels serveis prestats i una remuneració econòmica de 200 lliures. Després va lluitar a la guerra civil grega al nord de Grècia. El temps de confinament li va servir per reflexionar sobre tot allò viscut i escriure *The Cretan Runner*. El seu antic superior, Patrick Leigh Fermor, va descobrir per accident el manuscrit. Va ser ell qui el va fer traduir a l'anglès procurant-ne la publicació el 1955. La vida d'aquest resistent després de la guerra no va ser fàcil. Va treballar de carboner a les muntanyes de Creta, de peó obrint camins per la difícil orografia de l'illa. D'alguna forma havia de mantenir la família. Acabada la guerra es va trobar que els ramats havien desaparegut.

La seva precarietat durarà uns anys. Treballa de mariner i fins i tot d'extra a la pel·lícula *Zorba el grec* del 1964. Més tard, amics seus del partit Nova Democràcia el col·locaran. Juntament amb el seu amic Paterakis, serà cuidador fins que es jubili al turó 107, del cementiri de Màleme. Ironies del destí. Diuen que deia «estic envoltat d'alemanys, però cap d'ells em parla», típica broma que es fa sobre els morts que no menysté el respecte que mereixen. *The Cretan runner* li va donar reconeixement i també certes gelosies locals, entre els noms dels qui no havien rebut el reconeixement que ell va rebre. Curiosament la millor obra literària seva és la traducció del grec antic al dialecte cretenc de les dues grans obres d'Homer, la *Ilíada* i l'*Odissea*, per les quals va ser premiat per l'Acadèmica d'Atenes.

Les memòries del Iorgos expliquen la història de l'ocupació alemanya i la resistència de Creta des del moment de la invasió a l'alliberament de l'illa el 23 de maig del 1945. Quan comença el relat amb la invasió de Creta descriu l'enemic com algú que ha arribat a les entranyes de la seva raça, provocant una tempesta a l'ànima com el xiulet d'una serp verinosa a punt de mossegar. És apassionat i traspua un amor profund per la seva terra i la seva gent. El referent literari més immediat del Iorgos era el seu pare, totalment analfabet, però que era capaç de recitar de memòria tot l'*Erotókritos*, amb una quantitat gens menyspreable de versos, deu mil, el poema èpic cretenc per excel·lència, com els antics aeddes cecs que recitaven la *Ilíada* i l'*Odissea*.

Imagineu-vos com n'és, d'estrany, el destí! Un pastor com ell, que amb prou feines va anar a escola, va acabar de permís a Egipte i Palestina, relacionant-se amb agents britànics de classe alta, amb una manera de ser i una educació molt diferents de la seva. Va acabar sent amic d'alguns d'ells durant tota la vida, sobretot amb Mikhali, el nom en clau de Leigh Fermor. Igual companyo-

nia va tenir amb alguns dels seus companys grecs de resistència com Manolis Paterakis.

Repassant el llibre d'Antony Beevor *La batalla de Creta* vaig llegir amb molta curiositat que tropes de republicans espanyols havien estat assignades al batalló de George A. D. Young. Vaig llegir perplex com es dedicaren a fer petites escaramusses en el replegament dels aliats a l'illa de Creta. Aquests republicans formen part dels comandos que a partir del 1941 s'activen a la zona meridional del Mediterrani sota el comandament del coronel Robert Laycock, anomenat Layforce per confondre els escoltes germànics sobre els objectius d'aquestes unitats. Les tropes britàniques, neozelandeses, australianes i gregues no poden frenar l'embat de l'operació Merkur de la matinada del 20 de maig del 1941. Tot i les pèrdues nombroses dels 17.000 paracaigudistes que el general Kurt Student llança sobre l'illa, aviat cauen els aeròdroms principals, Iràklio, Màleme i Réthimno. Entre els batallons que es destinen a Creta i que desembarquen al port de la Suda, hi ha el batalló D, amb els comandos 50 i 52, que contenen espanyols i catalans.

Pres per una curiositat immensa, vaig cercar de seguida informació i vaig trobar unes curioses referències sobre un escenari d'un joc de guerra (*Advanced Squad Leader*) escrit per E. Martí i Fernando G. Maniega en un número de la revista *Alea*. L'escenari del *wargame* es titula «Apaches en Creta». La novetat d'aquest escenari és que el protagonitzen republicans i no voluntaris falangistes com els de la *División Azul*. El mèrit rau en el fet d'haver trobat les històries d'uns excombatents republicans, espanyols i catalans, que protagonitzen fets bèl·lics de primera línia durant la Segona Guerra Mundial al costat dels aliats. Potser ja estàvem cansats de sentir vergonya i escoltar les heroiques batusses de la *División Azul* al front de Leningrad amb el suport de

l'Estat franquista al darrere. Per això encara és més sorprenent i escàs trobar fets bèl·lics on els nostres compatriotes actuen com a unitats especialitzades i independents al costat de britànics i altres tropes aliades. Vaig llegir amb fruïció l'escenari de la revista *Alea*, on es condensava en poques línies la història que tenia ganes d'esbrinar.

Els republicans, per una sèrie de circumstàncies que explicaré més avall, arriben a Palestina i s'uneixen als britànics. Al començament hi ha una desconfiança gran entre uns i altres. Els ibèrics són sorollosos i fan força xerinola dins de les seves tendes, que van arribar a ser titllades de gàbies de mones sorolloses. En les primeres maniobres nocturnes els republicans comencen a mostrar les seves habilitats. Són tan silenciosos com abans sorollosos, es mouen sigil·losament i triomfen en tots els simulacres d'entrenament. Algú va arribar a comparar-los amb els apatxes, per les seves aptituds i pel seu capteniment de guerrillers. En principi havien estat entrenats per executar missions al desert, però la invasió de Creta els porta inesperadament a aquesta illa el 1941. La seva missió és suïcida, han de cobrir la retirada de l'exèrcit aliat de l'illa, des del port de la Suda fins al port meridional de Sfakià, passant per l'altiplà d'Askifu. L'evacuació de Creta de les tropes de la Commonwealth seria una nova versió de l'operació Dunquerque. El destí dels republicans si queien a mans dels alemanys no era gaire esperançador: la repatriació a Espanya i l'afusellament. Per sort, un oficial mèdic del batalló, el capità Cochrane, que havia lluitat a Espanya com a brigadista, va tenir la idea que es fessin passar per gibraltarenys si eren capturats. Mai es van capturar tants gibraltarenys en un conflicte de la Segona Guerra Mundial!

Vegem què es va dedicar a fer el batalló D, amb els comandos 50 i 52 que contenen espanyols i catalans. La situació bèl·lica des-

aconsella, explica Beevor, qualsevol acció ofensiva, i les forces es dediquen més aviat a cobrir la retirada aliada per les muntanyes del centre de l'illa en direcció a Sfakià. Els homes del batalló de George Young amb republicans inclosos volten entre Khanà i Réthimno preparant línies de defensa. Els comandos enviats a Creta estan mal preparats, no tenien prou armes de foc i estaven mancats de morters i artilleria. Feien anar rifles i metralladores lleugeres Bren. Aquestes tropes de rereguarda aviat van començar a sentir l'escassetat de queviures. Amb gran estupor vaig llegir al llibre de Beevor que el pillatge i la rampinya van convertir-se en una acció quotidiana per suplir el ranxo format per un quart de llauna de carn de vaca i poqueta cosa més. Els republicans espanyols eren uns mestres en l'art de saquejar pertot arreu, suposo (això ho afegeixo jo) que seguint la tradició dels almogàvers medievals catalans amb els seus saquejos per terres hel·lenes.

Però què hi feien aquests catalans i espanyols a l'illa d'Ariadna? El comando número 50 s'havia format al mitjà est a Geneifa l'agost del 1940. El componien voluntaris que havien servit en aquella zona i un petit contingent de veterans de guerra espanyols provinents de Palestina després de la desfeta francesa del 1940. Ara ja sabem que va ser via França que es trobaven a Orient. Vaig voler documentar-me sobre tot això i en els llibres de Daniel Arasa³¹ vaig trobar que una vintena de catalans pertanyents a un grup d'una setantena d'espanyols eren membres a l'Orient Mitjà dels famosos comandos britànics. Van fugir d'Espanya corrents després de la derrota final de l'any 1939. De seguida l'any 1940 van ser reclutats dels camps de concentració del sud de França en els Regiments de Marxa de les forces franceses al camp de Barcarès, a la Catalunya Nord. Un decret del Govern francès afectava els

31 D. ARASA (1989), *Els catalans de Churchill*.

homes estrangers entre vint i quaranta-vuit anys, entre aquests els republicans, ja que es veien obligats a escollir entre ser contractats per patrons agrícoles o industrials per suplir mà d'obra, apuntar-se a la CTE (Companyia de Treballadors Estrangers) per fortificar la línia Maginot, entre d'altres, servir a la Legió Estrangera durant cinc anys o enrolar-se als regiments en marxa de voluntaris estrangers (RMVE), durant tota la guerra.

Per això aquests veterans van formar primer l'11è Batalló de Marxa. Van ser enviats a Orient, a Síria i al Líban. Els moviments de la guerra fan que siguin incorporats al 6è Regiment de la Legió Estrangera fins que es firma l'armistici francoalemany el 1940. La por d'un desembarcament alemany a Síria i la captura i devolució dels republicans a l'Espanya franquista van fer que toquesin tots els dos cap a Palestina, en aquell moment protectorat britànic. Daniel Arasa fa una llista dels catalans que van aconseguir arribar a Palestina, com per exemple J. Hidalgo, F. Jordà, J. Trill, C. Lloret, Trancho, García, Blasco, Vilanova, Esteve i altres. Es veu que va ser molt gran la sorpresa, com ho ha estat també la meua, de veure circular espanyols per aquelles contrades. I si és memorable la fama dels hispans de no parlar encara avui llengües estrangeres, imagineu-vos en aquell moment. Van haver de cercar alguns intèrprets per poder-s'hi entendre, alguns veterans de les Brigades Internacionals a la Guerra Civil espanyola. Em va agafar una fúria immensa per aquest tema i no podia deixar de pensar en els republicans ibèrics a l'illa de Creta. Calia fer-los un homenatge, com tants monuments a l'illa homenatgen tants soldats que han lluitat en aquest paratge insular.

Els nostres republicans van ser incorporats al 50è Comando de l'Orient Mitjà (50th Middle East Commando) sota el comandament, com ja hem dit, del tinent coronel George A. D. Young. Es va formar una companyia composta per cinquanta britànics i

setanta espanyols. El comandant directe dels republicans era el capità canadenc Robert L. McGibbon. Eren soldats joves gairebé tots, entre vint i vint-i-cinc anys. Alguns van arribar a ser suboficials. Peter Selerie, que va ser secretari de la Royal British Legions, ens parla d'un tal Trancho, suboficial, que era sergent. Era català i un bon futbolista. De fet, havia estat mig centre en alguns equips de renom. Tenia bona veu i cantava *La Paloma*, entre altres cançons catalanes i castellanes, costum que agradava als seus nous companys d'armes britànics. N'hi havia un altre que es feia dir Luque, molt eixerit i cultivat. Hi havia algun pastor. A més a més de McGibbon, els republicans ibèrics eren manats per un gibraltareny, Jamie Russo, de poca estima entre els veterans espanyols i catalans. Es veu que a la Guerra Civil espanyola havia lluitat del costat de Franco, i a més era de família de dretes. Després d'un entrenament molt dur de cinc mesos, el comando 50 arriba a Creta. El primer viatge a Creta es fa a Iràklío, que serveix de base d'operacions per fustigar algunes illes del Dodecanès, sota comandament italià. Els espanyols i catalans no participen de moment en aquests atacs per por que la llengua, tan semblant a la italiana, causés confusions irreparables —encara avui, sempre que he parlat català a l'illa amb la meva família i amics, se'ns ha fet passar per italians, de tant semblant a l'italià com sembla la nostra llengua a oïdes dels grecs—. La data oficial d'arribada a Creta és el 25 de desembre del 1940.

No sé si els meus compatriotes participen des de l'extrem oriental de l'illa en els atacs amfibis a les illes de Kasos i Castellòrizon. El tomb pel Dodecanès no és un idíl·lic viatge com es retrata al film de Gabriele Salvatores a *Mediterráneo*. El comando amb les tropes ibèriques passa un temps a Egipte i s'unifica amb el comando 52 a causa de les malalties i les baixes. És quan es preparen aquests efectius per atacar Rodes, el cap i casal del

Dodecanès, que els alemanys inicien la invasió de Creta, on ràpidament aniran els nostres homes. Es troben prop d'Alexandria d'Egipte. La nit del 23 al 24 de maig s'embarquen en una sèrie de destructors rumb a la localitat de Sel·lini Castel·li, al sud de Creta, localitat que he sabut identificar com a Sélino Castelli (actual Paleókhora). Però els republicans no aconsegueixen desembarcar per culpa del mal temps i han de tornar a Alexandria. La nit del 26 al 27 de maig desembarquen a la badia de la Suda. Creta es replega i ja ha començat l'evacuació, i la guarnició de Màleme es retira cap a Sfakià. El comando ha de fer tasques de resistència per permetre'n l'evacuació. El batalló D era considerat el millor de les dues unitats de la Layforce, per això se li va encomanar la tasca de protegir la rereguarda.

Se sap que el batalló dels catalans i espanyols se situa a l'est de la Suda, en punts alts vora la carretera de Chanià a Sfakià. Aquí els nostres republicans participen en la primera acció de rereguarda, sota el foc dels *Stuka* de la *Luftwaffe*. Sembla ser que un batalló de maoris neozelandesos en retirada va demanar de quedar-se a ajudar-los. Els maoris havien aguantat l'embat de la columna de tropes motoritzades que anaven en direcció a Rét-himno. Aquestes tropes maoris porten el seu propi armament i també material capturat als alemanys. Aquella nit va haver-hi una mica de desordre, ordres de replegament, confusió dins la negra nit cretenca. A la matinada següent, dia 28, l'atac del 5è de muntanya alemany fa estralls. La companyia D, on es trobaven els nostres homes, aviat va quedar encerclada per les tropes de muntanya alemanyes. Els atacs amb morters i la proximitat de pocs metres de l'enemic feia la situació insostenible. Algú parla que maoris i republicans van haver de fer un atac amb la baioneta calada. El capità McGibbon, que ens dóna molts detalls d'aquesta història, és ferit en aquest moment i se'ns perden detalls de tot el

que està passant després. McGibbon dona l'ordre de retirada i no sap quants maoris, britànics i republicans ibèrics queden atrapats en el lloc. Al final, molts cauen presoners a mans dels alemanys, inclòs el canadenc McGibbon.

La desbandada dels comandos es produeix entre la nit i la matinada i van en direcció cap a l'altiplà d'Askifu, on els australians crearan una nova línia defensiva. Per davant d'aquesta malmesa i escassa rereguarda avança el gruix de tropes de retirada. No sabem massa què passa amb els republicans la nit del dia 27. Sembla ser que tenien ordres de controlar un pont des d'un lloc alçat a l'oest. Aquestes disposicions es van fer abans de l'alba. Cap a les cinc de la matinada el capità canadenc que comandava el destacament de la Layforce va comentar que la unitat espanyola de 60 homes havia desaparegut. Royal va enviar les seves reserves, dos escamots de la companyia B sota les ordres del tinent Pene per reemplaçar-los. S'especula que els ibèrics es podien haver afegit al batalló A que va passar per allí. Per afegir més desordre al desordre, una corrua de presoners italians amb bandera blanca van passar per la zona. Se'ls va permetre el pas amb la intenció que retardessin l'atac alemany.

Costa de trobar noves dades de què passa a catalans i espanyols a partir de la matinada del dia 28 de maig. Beevor comenta que els republicans, considerant la seva missió innecessàriament suïcida quan tothom es replegava, es van retirar també cap a Babali Hani, on havia estat enviat el batalló de G. Young. La mateixa versió de l'assumpte la podem veure des dels ulls dels integrants del batalló maori. En la confusió de la matinada del 28 de maig (CODY, J. F., capítol 5, pàg. 122)³² arriba una demanda d'ajuda als australians per part d'un capità canadenc que comandava

32 <http://nzetc.victoria.ac.nz/tm/scholarly/tei-WH2Maor-c5.html>

voluntaris ibèrics. Estaven apostats en un lloc alt, vora un pont que després seria demolit. La petició d'auxili del capità canadenc ve donada per la marxa de 60 dels seus voluntaris ibèrics sota el comandament d'un sergent també ibèric, que havien marxat amb les restes de la 5à brigada en direcció a la rereguarda.

Aquella nit i matinada tothom va córrer. L'operació consistia a crear un corredor segur per als ferits i acte seguit marxar tots. Davant l'avenç de les tropes alemanyes, de la Kampfgruppe Wittmann, un grup motoritzat d'unitats divisionàries de la 5a Gebirgsjaeger Division, el replegament es va fer a la desbandada, a la travessa, sota una pluja intensa de morter, enfilant pel terreny accidentat de la vall fins atènyer la vall de Mesopótamos i Armeni, entre ràfegues de metralladora. La lluita és cruenta i s'arriba fins i tot al cos a cos. Els neozelandesos repel·leixen l'atac alemany diverses vegades. Quan tot sembla perdut, unes forces inesperades i per sorpresa ataquen els alemanys pel seu costat de rereguarda. S'especularà molt sobre la identitat dels integrants d'aquest atac sorpresa, maoris ferits, forces de la Suda resagades o qui sap si comandos britànics, entre els quals els ibèrics, però això només és una especulació. Daniel Arasa escriu que els republicans lluitaven al costat de brigades neozelandeses i australianes cobrint la retirada de les forces de la Commonwealth. En un moment donat, després de repel·lir els embats de l'enemic, es perd el contacte i fugen cap al port de Sfakià, on tampoc podran embarcar tots perquè hauran de fer tasques de protecció de les platges d'embarcament. Un cop complerta la missió tenien ordres de rendir-se als alemanys. Sobre aquest mateix fet Alan Orton³³ escriu que el comando amb els republicans va considerar un suïcidi l'operació i es van replegar cap a posicions més segures.

33 <http://gallery.commandoveterans.org/cdoGallery/d/32707-17/Layforce.pdf>

La marxa fins a Askifou és de 25 quilòmetres. A. Beevor explicar molt bé l'ascensió a peu fins als mil metres per uns camins en ziga-zaga, on la vegetació passa de l'amabilitat de l'olivera i la terra abundant i es va degradant a través de les alzines, els roures nans, pins i gatoses damunt una capa cada cop més nua i plena de roques punxegudes, feta a base de pedra calcària i pissarres. La Layforce es dedicarà a fer maniobres retardadores a l'altiplà d'Askifu. Allí comença la gorja d'Imvros, un dels pocs camins que condueixen a Sfakià. La gorja s'estira 11 quilòmetres fins arribar al poble de Komitades, a la costa del Mar de Líbia. Per aquesta gorja hi passaran dotze mil soldats britànics, per entre impressionants parets verticals. Abans el camí era de mules i passava pel fons de la gorja, abans que es construís la transitada carretera actual. Abans de seguir la ruta d'evacuació del sud, val la pena recrear-se una mica en aquest altiplà, com de segur van recrear-s'hi els soldats britànics, australians, neozelandesos i uns pocs republicans ibèrics quan van passar per aquí.

Als membres dels batallons australians que prenien posicions i del batalló neozelandès que protegia el port d'accés no els va passar desapercebuda la dolçor del lloc enmig de les Muntanyes Blanques. Als antics l'orografia del lloc ja els devia recordar una copa o una gerra de boca oberta —d'aquí deriva el seu nom—, com després va recordar als soldats de la Segona Guerra Mundial a una salsera, tal com recull A. Beevor. El lloc que en èpoques remotes ocupava un llac és ara una plataforma llisa com una mar plana de color marró, verd o groc, depèn de l'època de l'any. El món es divideix i s'urbanitza aquí en petites parcel·les d'oliveres, horts, margarides, prats, camins que tracen eixos precisos entre la terra i l'aigua, límits humans que no semblen respectar cabres i ovelles, ni la neu de l'hivern quan converteix l'altiplà en un immens mantell blanc. A mida també s'han fet els pobles.

Quan els comandos es retiren a l'altiplà d'Askifu, hi ha un nen, que amb prou feines té deu anys, que veurà aquests esdeveniments d'un forma molt especial. Iorgos A. Hatzidakis neix a Askifu el 1931. Casa seva quedarà derruïda pels bombardejos alemanys i fins i tot perdrà una germana més petita. Li quedaran cicatrius per sempre més dels efectes de la guerra al jardí de casa seva. Ell i la seva família podran escapar i refugiar-se. No serà fins uns anys més tard que comença la seva mania per col·leccionar material de guerra, segurament quan hagué processat una mica els fets traumàtics que va viure aquells dies. Va ser llavors que la 4a brigada controlava l'entrada de l'altiplà i el 23è batalló feia la cobertura des d'Amigdalokorfí, mentre l'aviació alemanya sobrevolava la salsera en plena nit llançant bengales. Les columnes d'homes coneixien el xiulet de les bengales i només sentir-lo es llançaven a terra bocaterrosa, immòbils, mentre la claror revelava només la buidor dels camins. El museu de guerra que construï a còpia d'anys I. A. Hatzidakis i que avui dia es pot visitar al llogarret de Karé està ple d'aquets objectes mortífers utilitzats en aquells dies.

El major Rangí Logan, de la D Company's CSM³⁴, podrà embarcar amb el gruix de les tropes. Ens explica el seu periple en el seu diari de guerra. A l'altiplà d'Askifu, no importa l'hora, potser a les 03.00 de la matinada, es van posar a cobert i van dormir. No calia cercar un bon lloc per dormir. Allí mateix on van aturar-se es van posar a dormir, al costat del camí. La seva preocupació el dia 29 era descansar i cercar menjar. Estaven en un altiplà barrat per tots costats, prop d'un poble desert i tan barrat com l'entorn. Van arribar ordres de moure's cap a Sfakià. No era una marxa llarga, ens diu Logan, unes tres hores sense ser molestats per

34 <http://www.28maoribattalion.org.nz/photo/rangi-logan>

l'aviació enemiga. El principal problema de la ruta eren els grups endarrerits, homes que havien perdut les seves unitats, que havien desertat de les seves unitats, homes ferits que feien el que podien per aguantar-se drets i avançar. Era un espectacle penós però inevitable. A les immediacions de Sfakià la màxima preocupació va ser treure's les botes, assecar els mitjons i deixar airejar els peus després de cinc dies de no descalçar-se i de trescar per tot tipus de torrenteres. No hi havia menjar, però els soldats no tenien ni gana ni set, els confortava estar vius. El dia 30 es va alçar assolellat i humit. Finalment van poder menjar. Van trobar aigua en una cisterna molt fonda. Van haver de lligar un casc a mode de galleda i despenjar-lo per l'interior del pou amb un cable de comunicacions. Logan encara va haver d'esperar a beure. En el batalló maori els oficials menjaven i bevien els últims. Quan li va tocar el torn, es va agenollar a la boca del pou i va engolir quatre cascos plens d'aigua.

Sigui com sigui, enmig d'aquest desgavell, els republicans arriben a Sfakià i devien tenir experiències semblants a les de Logan. Allí la seva missió no era embarcar-se sinó establir una anella de protecció a les platges d'embarcament. El dia 29 a Askifu hi ha molt de moviment. Les tropes aliades i la Layforce han deixat de contemplar el paisatge i repel·leixen els atacs germànics. Es tracta de fer una maniobra retardadora per acabar de cobrir la retirada massiva de soldats per la gorja d'Imvros. La situació devia ser de campí qui pugui. La posició d'Askifu es manté dos dies més. El matí del 31 el bloqueig es trasllada ja a les muntanyes que precedeixen el port de Sfakià. La rendició s'acosta. Els republicans ibèrics, ja ho he dit, no tenien ordres d'embarcar sinó de mantenir les posicions i permetre que altres embarquessin. Els republicans segurament pensaven en la seva sort si queien presoners. La seva missió era salvar els soldats, però una part del

pensament anava destinada a rumiar què seria d'ells quan els alemanys arribessin. Al final va regnar el pànic entre els ibèrics i molts van fugir muntanya endins, pels congostos i fins i tot per mar en barques improvisades. La brillant idea del capità Cochrane de fer-se passar per gibraltarenys era el fil d'Ariadna, el sal·conduit cap a la vida, com acabarem de veure en aquest capítol.

Avui el punt d'arribada de tots els turistes que vénen de la Gorja de Samarià és Sfakià. Sense saber-ho els turistes que en grans ramades desembarquen del ferri que ve d'Agia Rumeli desfan, en el camí de tornada cap als seus hotels, la ruta que milers i milers de britànics, neozelandesos, australians i grecs van fer per escapar del laberint de Creta, per la gorja d'Imvros, per l'altiplà d'Askifu. Avui el turisme de masses que ha recorregut els 17 km de la gorja de Samarià retorna amb els peus adolorits de la caminada, com aquells soldats que es treien les botes al port de Sfakià. Mentre seuen als seients confortables de l'autocar per la carretera recargolada que enfila la costa pensaran només en el regust dolç de les *sfakianopites*, la crep farcida de formatge de cabra i servida amb mel típica de Khora Sfakion, o com per un moment han trencat la tranquil·litat dels dominis del voltor comú, del trencalòs i de la cabra salvatge de Creta (kri-kri).

En un dels diaris de guerra es recull que vint-i-set homes, la majoria republicans ibèrics, poden tornar de Creta. És molt probable que aquests siguin els homes detectats en un transport la nit del 29 de maig. Els mateixos diaris de guerra recullen la gran frustració que van tenir molts homes, sobretot dels comandos, en arribar a Sfakià. Els va ser impossible de penetrar la immensa munió que atapeïa i bloquejava l'entrada del port. Se sap que molts comandos van poder arribar a Sfakià, però no van poder arribar als bots. Humbert Cole, del Servei d'Intel·ligència britànic, diu que van arribar disset republicans a Egipte. En aquest

grup devia haver-hi els Trancho, Surera, Redondo, Vilanova, Valera, Esteve, Cayo, Garrigós.

Alguns republicans no van poder escapar. Algunes fonts diuen que el matí del dia 1, quan es produeix la rendició i es capturen milers de presoners, també cauen en mans alemanyes 70 espanyols. Però no deu ser certa la quantitat quan sabem que uns quants van poder arribar a Egipte. Alguns, entre aquests republicans, van fugir amb una barca reparada amb l'ajut de civils cretencs i van aconseguir arribar a Alexandria. D'entre els que van caure presoners coneixem els noms del basc Francisco Navarrete, de Francisco Jerónimo i Joaquín Fajardo. Ni que encara avui alguns excombatents britànics creguin que els republicans capturats a Creta van ser afusellats pels alemanys, la veritat és que van passar per camps de concentració de Polònia i Alemanya fins a ser rescatats al final de la guerra. El seu periple acaba el juny del 1945. Trenta-cinc dels membres republicans empresonats a Creta d'aquell comando desembarquen a Anglaterra. Pel camí n'han mort dos més, Braulio Heras i Francisco Lumbrera, per culpa dels bombardejos aliats d'abans de l'alliberament. En la *Joint Committee* apareix una llista de trenta-un d'aquests soldats: Alvarez J. (caporal), Barroso M. (sergent), Díaz J. (caporal), Franco T., Fajardo J., Fraile T., García J., Gómez S. (sergent), Galarreta L., Jordà F. (caporal), Navarrete F., Postillo R. (caporal), Torralbo M., Trill J., Cervantes S., Martínez F., Bravo J., Cleto S., Hidalgo J., Martínez A., Albadalejo A., Castellano F., Lloret C., Martínez P., Marino A., Galera E. (caporal), Carmona M., Marín B., Sánchez M., Blasco V., Lillo J. A Londres van rebre l'atenció de la Creu Roja. El seu cas va aparèixer a la premsa britànica (*The Evening News*, 7 juny del 1945) i molts d'aquests homes van quedar-se a viure a Anglaterra una vegada concedida la ciutadania britànica. L'estratagema del capità Cochrane de fer-se passar per gibraltarenys els havia salvat la vida.

Què va passar amb la resta d'integrants del comando 50 que havia participat en la Batalla de Creta? Les restes del comando al qual pertanyien els republicans seran integrats al *First Special Regiment*. Hi tornem a trobar els noms ja coneguts: J. Vilanova, A. Garrigós, J. Surera, Garcia, Garcia, Garcia, Garcia, Martínez, Martínez, Martínez, Martínez. Daniel Arasa diu que és molt sospitós que hi hagués tants Garcia i tants Martínez i que el fet es deu, amb molta seguretat, a la por de donar detalls sobre les biografies personals. Els soldats republicans ocultaven la seva veritable identitat per si queien en mans enemigues. Els republicans constituïen un dels nous esquadrons.

Daniel Arasa, en el seu llibre *50 Històries catalanes de la Segona Guerra Mundial* (1997), recull unes paraules d'un andalús resident a Catalunya, Luis Bracero, en què explica que passejant pel Caire com a membres de les Forces Franceses Lliures van trobar-se amb els comandos anglesos i amb un tal García, andalús, i Trancho, català, que li van explicar que eren una vintena, que havien estat a Creta, on havien caigut en combat i havien estat fets presoners la resta de la colla. Segons aquest Bracero, alguns dels republicans havien estat preseleccionats per participar en el cop contra el Quarter General de l'Afrikakorps i en la missió de matar Rommel. Al final no hi van anar. Potser aquests republicans, els que es van tornar a enrolar en nous comandos a Egipte, acabarien morint per les vicissituds de la guerra, a diferència dels que es van rendir als alemanys. Vaig tenir tant interès per aquest tema que vaig arribar a trucar a Daniel Arasa, per si tenia més informació, més detalls, fins i tot fonts de primera mà, ja que em constava que en algun arxiu de guerra anglès hi havia les memòries d'un sergent republicà. Però el tema agafava massa envergadura i Daniel Arasa no tenia més informació. Em va comentar que potser en el llibre de Luis Monferrer Catalán, *Odisea en Albión*, hi

podia haver referències al tema. També em vaig comunicar amb l'autor, que em va frustrar les esperances. Arribat aquí i veient que el tema superava l'ambició d'aquest capítol, em vaig resignar a acabar aquí l'homenatge als republicans catalans i espanyols que van lluitar a Creta.

En el camí que va cap a Omalós hi ha un memorial de la Segona Guerra Mundial dedicat als resistents que van lluitar contra els alemanys. Entre aquests resistents homenatjats hi ha el sergent neozelandès Dudley Perkins, àlies Kiwi o Vasili, anomenat més tard el lleó de Creta. El 1941 no va poder embarcar des dels ports del sud de Creta i va ser capturat pels alemanys, com altres milers de soldats. Després de passar un parell de setmanes en condicions penoses en un camp de presoners del nord de Creta es va escapar amb el sergent Tom Moir, de l'artilleria neozelandesa. Van haver de refugiar-se a l'interior de Creta, en pobles com Sklavopula, a casa de la família Papandunakis, que més tard va patir represàlies per part dels alemanys. Aquell primer hivern de l'evasió del camp de presoners el va passar en un estable en companyia d'ases, porcs, cabres. Va estar un any amagat a Creta i d'aquesta manera va començar els seus estudis de grec, de la mà de la gent que l'ajudava a amagar-se i l'alimentava. Tant Moir com Dudley van poder escapar de Creta com van poder, de nit, en barques o submarins farcits de refugiats. El sergent Perkins va enrolar-se a la SOE i va retornar a Creta acompanyat de Iorgos Psikhundakis. De seguida s'introdueix en els ambients de la resistència de l'illa. Havia quedat impressionat del caràcter ferotge dels cretencs i per això va tornar a l'illa com a agent d'operacions especials. Kiwi va aconseguir crear un grup de resistència important a la zona de Sélino, al sud-oest de l'illa, d'on era oriünda la família Paterakis.

En una ocasió els alemanys van interceptar un enviament d'armes en paracaigudes prop del poble de Kustoiérako destinades al grup de Perkins. Com a represàlia els alemanys van voler escarmentar els locals i afusellar dones i nens. Abans que poguessin fer-ho, els homes amagats en un punt des d'on divisaven tota l'escena van poder abatre l'escamot d'afusellament i evacuar el poble de civils. Al cap de poc, la represàlia alemanya porta a la crema de pobles com Livadià, Moní i, per descomptat, Kustoiérako.

La gran activitat de resistència del grup de Perkins a l'oest de l'illa va desencadenar l'episodi d'Akhlada. Aquí, en una aldea a les muntanyes on es feien sovint enviaments de material des de l'aire, els resistents van parar una emboscada a una patrulla alemanya. Entre els guerrillers hi ha també el líder local Andonis Paterakis i la seva metralladora Bren, per la qual es va fer famós. A. Beevor explica amb detall l'encontre. Quan van arribar els germànics a les barraques de pastors, lloc de refugi i de fer formatge, van rebre foc de tot arreu. Hi va haver una gran mortaldat. La crueltat de la guerra es pot veure en fets com aquest. Davant la pluja de bales, els alemanys van refugiar-se dins les barraques de pedra sense finestres, tal com ho havien previst els guerrillers. Perkins, amb tota la calma del món, va tirar una granada a cadascuna de les barraques. Els qui no van morir van quedar en molt mala situació. Van decidir de matar els supervivents. Aquesta feina ingrata va tocar en sorts a Paterakis, que es va endur els presoners muntanya amunt. Anaven lligats l'un a l'altre. La idea era fer-los caure dins un forat de gran fondària, uns cent metres. Quan Paterakis va afusellar el primer soldat, l'impuls del seu cos desplomat va fer caure un rere l'altre tots els presoners dins el forat. Quan es va adonar que encara així hi havia soldats supervivents es va fer baixar amb una corda per rematar-los a baix. A

mig camí, la corda, feta de fragments de paracaigudes, s'esquinça i Paterakis cau al buit i es lesiona l'esquena. A. Beevor recull unes paraules d'un dels alemanys ferits, que va xiuxiuejar a l'orella de Paterakis: «I doncs, Greco, morirem junts». Perkins es va fer baixar amb una corda per rescatar el company. Va rematar els ferits i va carregar-se a l'esquena, ferida durant l'emboscada, el cos del company. Una vegada fora del forat, un dels companys va treure la bala de l'omòplata de Perkins amb un ganivet cretenc. No cal que us digui que la llegenda de Perkins comença aquí, la del lleó de Creta. Aquest és el títol també del llibre sobre ell que escriu Murray Elliot, *The Lion of Crete*. També es parla de les seves aventures al llibre de Psikhundakis *The Cretan Runner*. D'aquesta feta en va escapar viu, tot i que el seu destí era no tornar viu d'aquesta illa. El 28 de febrer del 1944 va morir en una emboscada als 29 anys. El seu cos està enterrat al cementiri de la Suda. Iorgos Psikhundakis, que va sobreviure a la guerra, solia visitar cada maig la tomba del seu excompany Dudley i també la de John Pendlebury. La història del lleó de Creta era tan suggeridora que bé mereixia una pel·lícula, i em consta que s'està rodant, o fins i tot que ja s'ha rodat.

Els anys de guerra van suposar per a Creta un moviment constant de gent entrant i sortint del laberint, de generals que troben el seu cabdell salvador a la Vila Ariadni per sortir de l'entramat pervers de Dèdal, de soldats que es lliguen a la corda d'Ariadna per caure i morir dins un forat infecte. És l'illa dels homes alats, dels que escapen de les urpes de Mínos en forma de Dèdal i Ícar per les costes recòndites del sud i dels que salten i cauen damunt l'illa enmig de la boira per entrar secretament i llegir els codis jeroglífics. Per tot arreu hi ha cossos de joves morts, cossos de paracaigudistes que retorna el mar al costat de dues creus clavades a la sorra de la platja d'Elunda. Dins les galeries del laberint cauen

fulls volants del sostre amb frases amenaçadores d'extermini d'homes, dones i nens. Enmig de la gran polseguera provocada pels bombardejos de Khanià i Iràklío caminen els soldats germànics, com guerrers medievals amb les seves granades allargades embeinades a la cintura, diu Biasion, disparant a tot allò que es mou. Hi ha arqueòlegs excèntrics que corren sense el seu ull de vidre per les muntanyes amb un bastó d'estoc per punxar el cul dels paracaigudistes. Hi ha futures reines que dormen en qualsevol pallera amb la companyia de les xinxes i reis que toquen el dos pels corriols que travessen les Muntanyes Blanques. Al laberint ressona contínuament el rifle carregat i greixat de Paddy descarregant-se accidentalment en sis ferides a través de la cama i del cos de Giannis Tsangarakis.

El laberint de Creta de vegades es torna vegetal, fet de palmeres i gessamins blaus com els del jardí de la Vila Ariadni. Per dins encara cremen amb un foc somort les bigues de fusta de molts llogarets arrasats. Per dins transiten amunt i avall els recol·lectors de tombes alemanyes i fan guàrdia en els promontoris més esventats el bo i millor de la tropa italiana. Els monjos han perdut els missals i empunyen metralletes al final de cada gorja damunt el blau del mar ari. I els qui abans eren líders de la resistència són ara cuidadors de cementiris teutons. Dins el laberint encara tussen els soldats cretencs que van lluitar a Albània, i el meu veí Khristos i el pare de la Maria. Dins del complex de galeries dones i més dones ofereixen el seu cos a canvi d'una llauna de carn de vaca o d'un paquet de cigarretes. Algú crida: on són els republicans catalans i espanyols? Se'ls ha trobat a faltar al mig de la nit. Ningú sap on són. *The Cretan runner* va pertot arreu portant comunicats, explosius i contraban mentre la típica deriva il·lògica del somni fa que topem amb batallons de maoris, amb notícies de futurs alliberaments de l'illa que no arriben mai. A

la trampa de Minos els qui abans eren enemics, ara són amics; els qui abans eren amics, ara són enemics. A la trampa de Minos sempre hi ha corredisses de nit per transportar i amagar equips de ràdio. Al laberint de Creta l'aigua neix en pous molt fondos, on només pots assedegar-te si et fas baixar amb una corda feta de trossos de paracaigudes. Les bales que incrusta l'atzar sota la pell blanca es buiden al viu amb un ganivet cretenc, mentre que els ajusticiaments compten amb fotògraf oficial. La vida i la mort en el laberint de Creta és una mà que està a punt d'obrir o tancar l'interruptor de vora la porta, amb el temps just perquè t'adonis del que està passant i puguis dir: *fuck you!*

Hem llegit fugaçment en aquest capítol que l'escriptor Lawrence Durrell va passar també per Creta. Quedaven molt lluny els anys de l'Índia on havia nascut, però les dades autobiogràfiques li van servir per donar-se a conèixer en el món de la literatura amb l'obra *El quadern negre*, publicada el 1939. Segons el seu germà naturalista i escriptor Gerard Durrell, Lawrence va ser el culpable que marxés tota la família a la dècada dels trenta a l'illa grega de Corfú, deixant enrere la humitat del clima anglès. Després de la publicació d'*El quadern negre* el trobem a Atenes, ensenyant a l'institut d'estudis anglesos. Per desavinences amb el director canvia de feina i se'n va a ensenyar a Kalamata fins al 1940. A partir d'aquí ingressa al Ministeri d'Assumptes Exteriors del seu país, fet que l'obliga, davant l'arribada imminent de les tropes alemanyes a Grècia, a agafar un caïc amb la seva dona i la seva criatura petita i anar fins a Creta, refugi de passavolants, on passarà sis setmanes abans d'embarcar cap a Egipte.

Durrell va fer una recalada imperceptible a l'illa per quedar amarat del seu perfum. Ja a Rodes, el 1947, publica *Cefalu*, llibre que finalment serà rebatejat amb el nom de *The Dark Labyrinth* (1961), *El Laberint fosc*. Amb aquest llibre voldria acabar

aquest capítol. L'acció passa després de la guerra. Set turistes europeus visiten l'illa i es perden dins del laberint de Creta on habita una bèstia ferotge. Cadascun dels turistes veurà i interpretarà el monstre de forma diferent. El misteri del laberint consisteix a saber que tot el nostre simbolisme interior el traiem cap a fora en les nostres vides. Tothom té en el seu interior una màquina fabricadora de mites que opera sense que ens n'adonem. L'home crea el món que l'envolta, món que reflecteix el simbolisme interior de cadascú. A cada personatge li toca el que es mereix, segons les seves accions i la projecció interna que tingui. Dels personatges de Durrell, n'hi ha que són devorats pel monstre, n'hi ha que no sortiran mai del laberint, n'hi haurà que es resignaran quan no trobin cap sortida, n'hi haurà que aconseguiran sortir del laberint, podent arribar alguns nedant a la riba, perdent-se els altres en la immensitat del mar. Aquest obra de Durrell va passar inadvertida, com la seva presència de sis setmanes a l'illa, fins que va publicar el seu famós *Quartet d'Alexandria*. Va ser llavors quan es va reivindicar aquesta novel·la i es va rebatejar amb el nom d'*El laberint fosc*. La Segona Guerra Mundial a Creta va ser un laberint fosc on encara hi ha atrapada una part de la vergonya d'Europa.

Capítol 9

OLIVES, FORMATGE, GANIVETS I UN CASAMENT

Mentre els turistes es banyen a les costes de Creta, pel nord i pel sud, mentre es torren a les ombrel·les d'un munt de platges organitzades, mentre dinen a les tavernes de peix al costat mateix del mar, els cretencs viuen també la seva vida de cada dia, en una altra dimensió. Es pot venir a Creta i sucumbir als seus encants costaners i turístics i no haver entès absolutament res de la realitat de l'illa. Es pot venir a Creta i tornar com qui visita Barcelona i se'n va amb un barret mexicà de *souvenir* o unes banderilles de torero. Als cretencs els preocupa evidentment molt el negoci turístic, però també el preu de l'oli i la plaga que afecta la collita de tomàquets, una papallona que s'encapritxa d'aquest cultiu hortícola. El tomàquet és un element importantíssim de la cuina mediterrània, només cal citar alguns dels plats estrella de l'illa, *moussaká*, *pastítsio*, *kukuvàgia*, l'amanida grega i tots els plats guisats. Els preocupa la proliferació d'hortes solars a tota l'illa i dels parcs edílics. Em deia una amic: «quan vegis la proliferació sobtada d'alguna cosa a Grècia, tremola». En un any han aparegut de cop plaques fotovoltaïques per tots els indrets, hortes enmig d'esplanades, als vessants suaus del turons i als terrats de les cases, entre els terrats dels veïns. A les muntanyes d'Asterúsia vaig veure pintades a les vores de la carretera demanant una Creta verda i genuïna, no pas una Creta bateria.